ROBERT BROWNING

Καθηγητή Κλασικών σπουδών
στο Birkbeck College, Πανεπιστήμιο του Λονδίνου

Η ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ

Νέα έκδοση συμπληρωμένη
με την προσθήκη δύο άρθρων του συγγραφέα

Μετάφραση: ΜΑΡΙΑ Ν. ΚΟΝΟΜΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΔΗΜ. Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΑ
ΙΠΠΟΚΡΑΤΟΥΣ 8 - ΑΘΗΝΑ 1995

Τίτλος πρωτοτύπου ROBERT BROWNING
MEDIEVAL AND MODERN GREEK 1969
Second edition Cambridge University Press © 1983
© Για την Ελλάδα
Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα
Νέα πρώτη έκδοση 1991
Εκτύπωση: Μαρία Σπύρου
Επιμέλεια εξωφύλλου: Γιάννης Λεκκός
ISBN 960-206-228-2

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Η παραπάνω ανάλυση των λεξιλογικών πηγών ισχύει ιδίως για τη νεοελληνική κοινή δημοτική. Μια παρόμοια όμως ανάλυση του λεξιλογίου της ομιλούμενης γλώσσας σε άλλες περιόδους θα μας αποκάλυπτε μια παρόμοια πολυπλοκότητα, ακόμα κι αν δεν θα είχαμε μπροστά μας όλες τις κατηγορίες της σύγχρονης ελληνικής. Το λεξιλόγιο της ελληνικής γλώσσας είναι σε όλες τις περιόδους πάρα πολύ πλούσιο και ο πλούτος αυτός εξαρτάται ενμέρει από τη δυνατότητα να χρησιμοποιούνται στοιχεία που, ενώ ανήκουν σε προγενέστερες γλωσσικές φάσεις, παραμένουν πάντα προσιτά και με τα ὁποία συνδέονται ενδεχομένως ιδιαίτεροι συγκινησιακοί χρωματισμοί.[36] Υπάρχει επίσης σε μεγάλο βαθμό το φαινόμενο της πολυσημίας, όπου η ίδια λέξη είναι δυνατό να χρησιμοποιηθεί με αρκετές διαφορετικές σημασίες που αρχικά ανήκαν σ' αυτήν σε διαφορετικές γλωσσικές φάσεις. Μόνο τα συμφραζόμενα, γλωσσικά και εξωγλωσσικά, καθορίζουν τη συγκεκριμένη σημασία. Για παράδειγμα, το ρήμα *σκαλίζω* δεν σημαίνει μόνο 'χαράζω' αλλά διατηρεί και τις παλιότερες σημασίες του 'ξεθάβω', 'ερευνώ' — η τελευταία βασίζεται στη μεταφορική χρήση της λέξης στον Ψαλμό 76.6 στη μετάφραση των Εβδομήκοντα *(μετὰ τῆς καρδίας μου ἠδολέσχουν, καὶ ἔσκαλλεν τὸ πνεῦμα μου)*. Η λέξη *σύνταξη* εκτός από τις παραδεδομένες σημασίες της 'διάταξη' και 'γραμματική σύνταξη' σημαίνει επίσης 'συνταξιοδότηση'. Για το ρήμα *ἀπαντῶ* του οποίου η αρχαία ελληνική και ελληνιστική σημασία είναι 'συναντώ' και που η συνηθέστερη σημασία του στη δημοτική είναι 'αποκρίνομαι', το *'Ιστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νεοελληνικῆς* καταγράφει εννέα τρέχουσες σημασίες της δημοτικής. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως αυτή η πολυσημία και η επακόλουθη σημασιολογική αοριστία αποτελούν τη βασική εξήγηση της συχνότατης χρήσης στη μεσαιωνική και την πρώιμη σύγχρονη γραμματεία ζευγαριών από συνώνυμες λέξεις που συνδέονται με το *καί*.

[36] Οι πιο πρόσφατες γενικές μελέτες του λεξιλογίου της νέας ελληνικής είναι του Mirambel (1959) 337-450 και του van Dijk - Wittop Koning (1963).

2 Η ελληνική γλώσσα στον ελληνιστικό κόσμο και στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία

Η *κοινή διάλεκτος*, δηλ. η κοινή ελληνική γλώσσα του ελληνιστικού κόσμου πρέπει να αποτελεί το σημείο αφετηρίας για οποιαδήποτε ιστορία της μεσαιωνικής και νέας ελληνικής γλώσσας. Αυτή η μορφή γλώσσας έγινε από την αρχή το μέσο επικοινωνίας, σε όλα τα επίπεδα, στα καινούργια ελληνικά αστικά κέντρα που ιδρύθηκαν ανάμεσα στις ακτές του Αιγαίου της Μικράς Ασίας και στις πεδιάδες του Punjab της Ινδίας, από το Syr-Darya στα βόρεια ως το νησί Sokotra στο νότο. Στην κυρίως Ελλάδα η κοινή έγινε πολύ γρήγορα η επίσημη γλώσσα της διοίκησης και με αργότερο ρυθμό εκτόπισε τις παλιές διαλέκτους σαν γενικό μέσο επικοινωνίας. Ταυτόχρονα έγινε και το καθολικό γλωσσικό όργανο της πεζογραφίας εκτός από την περίπτωση ορισμένων εξαιρετικά συνειδητοποιημένων ομάδων που διατήρησαν την ιδιαίτερη γλωσσική τους μορφή, όπως π.χ. οι γιατροί που έγραφαν στα Ιωνικά του Ιπποκράτη καί οι Πυθαγόρειοι που έγραφαν στη δωρική διάλεκτο της νότιας Ιταλίας. Η ποίηση εξακολουθούσε να γράφεται στις παραδεδομένες γλωσσικές μορφές παρόλο που και αυτές επηρεάζονταν όλο και περισσότερο από την *κοινή διάλεκτο.*

Η κοινή γεννήθηκε κατά ένα αιφνίδιο τρόπο, σαν απάντηση στην ξαφνική και ριζική μεταβολή του κόσμου της Εγγύς Ανατολής μέσω της οποίας τα Ελληνικά έγιναν η γλώσσα του πολιτισμού και σε μερικές περιπτώσεις η μητρική γλώσσα ανθρώπων και κοινωνιών σε μια τεράστια περιοχή. Δεν υπάρχουν ακριβή ανάλογα φαινόμενα για μια τόσο γρήγορη και συνταρακτική γλωσσική επέκταση. Και η εξάπλωση της αραβικής γλώσσας μετά τις μεγάλες κατακτήσεις του Ισλάμ και η εξέλιξη της αγγλικής σε παγκόσμια γλώσσα έγιναν σε διαφορετικές συνθήκες και με αρκετά διαφορετικό ιστορικό φόντο.[1]

[1] Πβ. Meillet (1935) 241 κε.· Thumb (1901)· Radermacher (1947)· Costas (1936)· Debrunner και Scherer (1969)· Frösén (1974)· Palmer (1980).

Η καταγωγή της *κοινής διαλέκτου* στην πραγματικότητα δεν έχει καμιά σχέση με την ιστορία της μεταγενέστερης ελληνικής γλώσσας. Στο παρελθόν αποτέλεσε το αντικείμενο πολλών συζητήσεων ενώ σήμερα έχουν ξεκαθαριστεί πολλά από τα σημεία που ήταν παλιότερα αμφισβητούμενα. Εδώ θα περιοριστούμε στην απόδοση της γενικά αποδεκτής άποψης ως προς τις αρχές της κοινής και έπειτα θα προχωρήσουμε στην περιγραφή της γλώσσας, δίνοντας έμφαση ιδιαίτερα στις αλλαγές που μπορούμε να εντοπίσουμε κατά τη διάρκεια της εξελικτικής της πορείας. Στον 4ο αι. π.Χ., στις περιοχές όπου τα Ελληνικά μιλιούνταν από πολύ καιρό δεν υπήρχε γλωσσική ενότητα. Κάθε πόλη χρησιμοποιούσε για τις επίσημες υποθέσεις της τη δική της διάλεκτο, που ήταν επίσης και το κανονικό γλωσσικό μέσο των καθημερινών συναλλαγών ανάμεσα στους πολίτες της. Οι διάλεκτοι γίνονταν αμοιβαία κατανοητές χωρίς δυσκολία και οι περισσότεροι Έλληνες πρέπει να ήταν συνηθισμένοι ν' ακούν και άλλα ιδιώματα, διαφορετικά από το δικό τους. Δεν υπήρχε μια λογοτεχνική γλώσσα αλλά αρκετές — η επική ποίηση γραφόταν στην περίπλοκη Kunstsprache (=έντεχνη γλώσσα) της ομηρικής παράδοσης, που οι ρίζες της πιθανότατα φτάνουν πίσω στον μυκηναϊκό κόσμο, παρόλο που στην αναπτυγμένη της μορφή επικρατούσαν τα ιωνικά χαρακτηριστικά. Η λυρική ποίηση γραφόταν σε μια δωρίζουσα διάλεκτο που ενσωμάτωνε γνωρίσματα τα οποία δεν απαντούν μαζί σε καμιά ζωντανή διάλεκτο της εποχής· παρόμοια διαφοροποιούνται και οι γλώσσες των άλλων λογοτεχνικών ειδών. Η χρήση αυτών των λογοτεχνικών γλωσσών καθοριζόταν από το λογοτεχνικό είδος και όχι από την μητρική διάλεκτο του συγγραφέα. Η πεζογραφία, που αναπτύχθηκε αργότερα από την ποίηση, γραφόταν σε ποικίλες διαλέκτους: στα Ιωνικά, από τους περισσότερους συγγραφείς στις αρχές και τα μέσα του 5ου αιώνα, — και μάλιστα στη γλωσσική μορφή που βασιζόταν στην κοινή γλώσσα επικοινωνίας ανάμεσα στις πόλεις της Μικράς Ασίας και όχι τόσο στη διάλεκτο μιας συγκεκριμένης πόλης· σε ένα είδος κοινής δωρικής, από τους πιο πολλούς συγγραφείς της Σικελίας και της νότιας Ιταλίας κ.ο.κ. Ως τα τέλη όμως του 5ου αιώνα η αττική διάλεκτος χρησιμοποιούνταν ολοένα και πιο πολύ σαν γλώσσα του λογοτεχνικού πεζού λόγου από συγγραφείς που δεν ήταν Αθηναίοι. Είναι χαρακτηριστικό πως οι λόγοι του Γοργία του Λεοντίνου — από την ιωνική πόλη της ανατολικής Σικελίας—, που τους εκφώνησε σαν πρότυπα ρητορικής τέχνης σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας στις τελευταίες δεκαετίες του 5ου αιώνα, φαίνεται πως γράφτηκαν στην αττική διάλεκτο.

Η πολιτική δύναμη και το πνευματικό γόητρο της Αθήνας έγιναν αιτία να χρησιμοποιείται η αττική διάλεκτος όλο και περισσότερο σαν μια lingua franca κοινής επικοινωνίας στον ελληνικό χώρο. Αθηναίοι αξιωματούχοι επισκέπτονταν ή κατοικούσαν μόνιμα σε πάρα πολλές πόλεις γύρω από το Αιγαίο. Αθηναίοι άποικοι εγκαταστάθηκαν σε πολλά σημεία της περιοχής. Οι πολίτες από τις πόλεις που ήταν υποτελείς στην Αθήνα όφειλαν — σ' έναν ολοένα αυξανόμενο βαθμό — να υποβάλλουν τις υποθέσεις τους στην αρμοδιότητα των αθηναϊκών δικαστηρίων. Και στο κατώτερο κοινωνικό επίπεδο, πολλές χιλιάδες από άλλες πόλεις υπηρετούσαν σαν κωπηλάτες στον αθηναϊκό στόλο. Ο Πειραιάς ήταν το μεγάλο κέντρο του διαμετακομιστικού εμπορίου στην ανατολική Μεσόγειο και εκεί, όπως και στην Αθήνα, δημιουργήθηκε μια μεγάλη κοινότητα μετοίκων απ' όλα τα μέρη του ελληνικού χώρου. Μ' αυτούς αλλά και με πολλούς άλλους τρόπους εξαπλώθηκε η γνώση και η χρήση της αττικής διαλέκτου στο τελευταίο τρίτο του 5ου αιώνα. Η στρατιωτική ήττα των Αθηναίων το 404 π.Χ. δεν επηρέασε τις κοινωνικές και οικονομικές δυνάμεις επιρροής που δρούσαν υπέρ της αττικής διαλέκτου. Η διάλεκτος αυτή, ωστόσο, με την τόσο εκτεταμένη χρήση της έξω από την περιοχή της Αττικής υπέστη κάποιες τροποποιήσεις. Ορισμένοι συγγραφείς της εποχής μιλούν για το ότι στη γλώσσα τους υιοθετήθηκαν λέξεις από πολλές άλλες διαλέκτους στην κοσμοπολίτικη κοινωνία της Αθήνας και του Πειραιά στα τέλη του 5ου αιώνα, πβ. Ψευδο-Ξενοφ., *Αθην. Πολ. 2.8:* «Επιπλέον, ακούγοντας κάθε είδους διάλεκτο, υιοθέτησαν κάτι από την καθεμιά· και ενώ οι Έλληνες έχει ο καθένας τη δική του διάλεκτο και τον τρόπο ζωής και τον τύπο της ένδυσης, όμως οι Αθηναίοι χρησιμοποιούν ένα μικτό τύπο, με στοιχεία δανεισμένα και από τους Έλληνες και από τους βαρβάρους»*. Η ανάμιξη αυτή πρέπει να ήταν στην πραγματικότητα κυρίως ιωνική και να λειτούργησε σε όλα τα επίπεδα, από τη φωνητική, π.χ. *-σσ-* αντί για το αττικό

* *ἔπειτα φωνὴν πᾶσαν ἀκούοντες ἐξελέξαντο τοῦτο μὲν ἐκ τῆς, τοῦτο δὲ ἐκ τῆς· καὶ οἱ μὲν Ἕλληνες ἰδίᾳ μᾶλλον καὶ φωνῇ καὶ διαίτῃ καὶ σχήματι χρῶνται, Ἀθηναῖοι δὲ κεκραμένῃ ἐξ ἁπάντων τῶν Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων.*

-ττ-, ως το λεξιλόγιο. Την ίδια περίοδο, μερικοί συγγραφείς — ακόμα και κάποιοι που ήταν γέννημα θρέμμα της Αθήνας —, που υπολόγιζαν σε ένα πανελλήνιο αναγνωστικό κοινό, απέφευγαν ορισμένα από τα πιο χαρακτηριστικά αττικά γνωρίσματα και έδιναν στον λόγο τους μια ιωνική απόχρωση. Ο Θουκυδίδης, για παράδειγμα, που έγραφε για όλο τον ελληνικό κόσμο, αντικαθιστά το αττικό *-ττ-* με το ιωνικό (και σε κάποιο βαθμό κοινό ελληνικό) *-σσ-*, το *-ρρ-* με το *-ρσ-* κ.ο.κ.· αντίθετα ο συγγραφέας μιας πολεμικής πραγματείας για την 'Αθηναίων Πολιτεία', που η χειρόγραφη παράδοση λανθασμένα την αποδίδει στον Ξενοφώντα, χρησιμοποιεί τους αττικούς τύπους αφού γράφει ένα πολιτικό φυλλάδιο προορισμένο για τους Αθηναίους αναγνώστες. Η γλώσσα των διαλόγων της αττικής τραγωδίας γράφτηκε επίσης σε μια γλώσσα που ενώ ήταν βασικά αττική, φανέρωνε πολλά ιωνικά και ειδικότερα ομηρικά φωνολογικά, μορφολογικά, συντακτικά και λεξιλογικά γνωρίσματα. Σε αυτό το σημείο διέφερε έντονα από τους διαλόγους της κωμωδίας, που χρησιμοποιούσαν, σε σχέση με την τραγωδία, τα καθαρά Αττικά, εκτός βέβαια από τις περιπτώσεις που παρωδούσαν την τραγωδία. Αυτοί οι δύο παράγοντες, επιδρώντας σε διαφορετικά επίπεδα, είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία της 'διευρυμένης αττικής' που στον 4ο αιώνα ήταν η κοινή γλώσσα μεγάλου μέρους της Ελλάδας, ενώ διέφερε σημαντικά σαν γλώσσα από την καθαρή διάλεκτο που μιλούσαν οι χωρικοί της Αττικής.

Στον τέταρτο αιώνα τα Αττικά, είτε στην καθαρή τους είτε στη 'διευρυμένη' τους μορφή, έγιναν η κατά κανόνα γλώσσα της πεζογραφίας. Στην αττική δεν έγραφαν μόνο Αθηναίοι, όπως ο Ξενοφών, ο Ισοκράτης, ο Δημοσθένης και ο Πλάτων αλλά και συγγραφείς από άλλα μέρη της Ελλάδας που η μητρική τους διάλεκτος διέφερε και από την αττική και από αυτές των ομοτέχνων τους: ο Αινείας από τη Στύμφαλο, ο Αριστοτέλης από τα Στάγειρα, ο Δείναρχος από την Κόρινθο, ο Θεόφραστος από την Ερεσσό της Λέσβου, ο Έφορος από την Κύμη της Μικράς Ασίας, ο Θεόπομπος από τη Χίο, ο Αναξιμένης από τη Λάμψακο, και άλλοι.

Έτσι, όταν στα μέσα του 4ου αιώνα ο Φίλιππος ο Β΄ της Μακεδονίας αποφάσισε να υψώσει το οπισθοδρομικό βασίλειο της φυλής του στο επίπεδο μιας μεγάλης δύναμης, βρήκε ότι τα Αττικά χρησιμοποιούνταν ευρύτατα σ' ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο, συμπεριλαμβανομένων σε κάθε περίπτωση και των μακεδονικών πόλεων και έτσι τα υιοθέτησε ως την επίσημη γλώσσα της μακεδονικής διπλωματίας και διοίκησης. Ο γιός του Αλέξανδρος επέκτεινε τη μακεδονική κυριαρχία ως την Αίγυπτο, το Παμίρ και τον ποταμό Jumna. Η αττική διάλεκτος, στη 'διευρυμένη' διεθνική της μορφή έγινε η επίσημη γλώσσα αλλά και η γλώσσα της καθημερινής επικοινωνίας για τις περισσότερες ελληνικές πόλεις που ίδρυσαν στα κατακτημένα εδάφη ο Αλέξανδρος και οι διάδοχοί του και που οι κάτοικοί τους συνήθως προέρχονταν από διαφορετικές περιοχές της Ελλάδας. Έτσι, αυτή η τροποποιημένη μορφή της αττικής διαλέκτου — που ονομαζόταν από τους γραμματικούς *ή κοινὴ διάλεκτος* — έγινε η μητρική γλώσσα για τις καινούργιες ελληνικές κοινότητες στην Αίγυπτο, τη Συρία, τη Μικρά Ασία, τη Μεσοποταμία και τον ιρανικό κόσμο και εκτόπισε βαθμιαία τις παλιές διαλέκτους της κυρίως Ελλάδας· αλλά το ζήτημα αυτό θα το εξετάσουμε αργότερα. Η *κοινή διάλεκτος* έγινε επίσης, με ορισμένες υποδεέστερες εξαιρέσεις, η γλώσσα της πεζογραφίας σε ολόκληρο τον ελληνικό χώρο. Ήταν μια γλωσσική μορφή που δεν είχε πια τις ρίζες της στον προφορικό λόγο μιας συγκεκριμένης περιοχής.

Οι γνώσεις μας για την κοινή στηρίζονται:

(1) στα λογοτεχνικά κείμενα που γράφτηκαν σ' αυτήν, όπως οι Ιστορίες του Πολύβιου και του Διόδωρου του Σικελιώτη και οι Διατριβές του Επίκτητου·

(2) στην ελληνική μετάφραση των εβραϊκών γραφών που έγινε στην Αλεξάνδρεια τον 3ο αιώνα π.Χ., τη μετάφραση των Εβδομήκοντα·

(3) στην Καινή Διαθήκη και ορισμένα άλλα πρώιμα χριστιανικά κείμενα·

(4) σε ένα πλήθος επιστολών και άλλων εγγράφων που διασώθηκαν πάνω σε παπύρους στην Αίγυπτο και χρονολογούνται από τα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. ως τον 8ο αιώνα μ.Χ.

(5) στις παρατηρήσεις των γραμματικών λογίων[2].

Τα λογοτεχνικά κείμενα δείχνουν μια αρκετά τυποποιημένη γλώσσα που χωρίς αμφιβολία ήταν το μέσο της επίσημης επικοινωνίας ανάμεσα στους μορφωμένους. Η μετάφραση των Εβδομήκοντα, καθώς είναι πιστή μετάφραση ενός ιερού κειμένου, ενσωματώνει πολλούς εβραϊσμούς και είναι γραμμένη σε

[2] Humbert (1930) 21-25.

μια γλώσσα πολύ πιο κοντά στον κοινόχρηστο προφορικό λόγο απ' ό,τι είναι τα λογοτεχνικά κείμενα. Η Καινή Διαθήκη, καθώς γράφτηκε ως επί το πλείστον από ανθρώπους χωρίς λόγια παιδεία — και μερικά από τα βιβλία της πιθανότατα γράφτηκαν αρχικά στα Αραμαϊκά[3] — προσεγγίζει πάρα πολύ τη γλώσσα της καθημερινής ομιλίας. Στο παρελθόν έγινε μεγάλη συζήτηση για τη γλωσσική μορφή της Καινής Διαθήκης. Πολλοί μελετητές νόμισαν ότι γράφτηκε σε μια ειδική γλωσσική ποικιλία των Ελληνικών που χρησιμοποιούσαν οι εβραϊκές κοινότητες της Μέσης Ανατολής· σ' αυτή την υπόθεση αναζητούσαν μια εξήγηση για τις αποκλίσεις της γλώσσας της Καινής Διαθήκης από τη γλώσσα της λογοτεχνίας. Ένα παράλληλο φαινόμενο που ίσως κάποιοι μελετητές να είχαν έντονα στο νου τους θα ήταν τα Ισπανικά των Εβραίων των κοινοτήτων Sephardic, που διαφέρουν από πολλές απόψεις από τα γνήσια Ισπανικά. Η μαρτυρία που μας παρείχαν τα τελευταία 85 χρόνια οι αναρίθμητες επιστολές και τα έγγραφα πάνω σε παπύρους απέδειξαν πως τα πράγματα είναι διαφορετικά και πως η γλώσσα της Καινής Διαθήκης είναι ένα πιστό καθρέφτισμα της ομιλούμενης κοινής του ελληνιστικού κόσμου της εποχής της.[4] Ανάμεσα στα λογοτεχνικά κείμενα υπάρχουν αρκετά — οι Διατριβές του Επίκτητου είναι το κυριότερο παράδειγμα — που γλωσσικά έχουν πολλά σημεία επαφής με την Καινή Διαθήκη, καθώς γράφτηκαν σε μια λιγότερο αυστηρά τυποποιημένη γλώσσα απ' ό,τι ο κύριος όγκος της ελληνιστικής πεζογραφίας. Οι παρατηρήσεις των γραμματικών είναι ως επί το πλείστον υποπροϊόντα ενός αρχαΐζοντος κινήματος που επιζητούσε να αποκαταστήσει την αρχαία αττική διάλεκτο ως γλώσσα της λογοτεχνίας και της εκλεπτυσμένης επικοινωνίας· για το κίνημα αυτό θα μιλήσουμε παρακάτω. Οι λέξεις και οι τύποι, που οι γραμματικοί προειδοποιούν τους μαθητές τους να μην τους χρησιμοποιούν είναι οι λέξεις και οι τύποι της κοινής.

Η κοινή δεν παρέμεινε στάσιμη, αλλά βρισκόταν σε μια διαδικασία συνεχούς εξέλιξης και χωρίς αμφιβολία υπήρχαν και κατά τόπους διαφοροποιήσεις. Ο γεωγράφος Στράβων

[3] Black (1954).

[4] Για τη γλώσσα της Καινής Διαθήκης και τη θέση που κατέχει στο φάσμα των μετακλασικών Ελληνικών πβ. Moulton (1908)· Tabachovitz (1956)· Blass - Debrunner (1961)· Rydbeck (1967).

(8.1.2.) αναφέρει τοπικές διαφορές ως προς την προφορά στον ελληνιστικό κόσμο. Οι διαφορές αυτές θα ήταν πιθανόν πιο έντονες στις παλιές περιοχές όπου είχαν εγκατασταθεί Έλληνες και οι παλιές διάλεκτοι αργοπέθαιναν και λιγότερο έκδηλες στις απέραντες περιοχές του νέου εποικισμού, όπου δεν υπήρχε διαλεκτικό υπόστρωμα. Όσον αφορά όμως όλες τις μαρτυρίες που έχουμε, η κοινή είχε σε ολόκληρη την περιοχή που την μιλούσαν μια αξιοσημείωτη ομοιομορφία. Τα ανάλογα παράλληλα φαινόμενα αποτελούν τα Αγγλικά της βόρειας Αμερικής και όχι της Αγγλίας και τα Ισπανικά της κεντρικής και νότιας Αμερικής και όχι της Ισπανίας.

Οι αλλαγές στη γλώσσα συχνά είναι δύσκολο να χρονολογηθούν με ακρίβεια. Οι εγγράμματοι είχαν την τάση να διατηρούν στο λόγο τους λέξεις και τύπους που η πλειοψηφία του λαού είχε αρχίσει να αντικαθιστά στην ομιλία του με άλλους και όλες οι μαρτυρίες μας προέρχονται από τους γραμματισμένους. Οι φωνολογικές αλλαγές, ιδιαίτερα, συγκαλύπτονται από την ιστορική ορθογραφία και συχνά μπορούμε να τις εντοπίσουμε μόνο από τα ορθογραφικά λάθη στις παπυρικές επιστολές και τα παπυρικά έγγραφα. Στις επόμενες παραγράφους θα περιγράψουμε πρώτα τα σπουδαιότερα γνωρίσματα που διαφοροποιούν την κοινή των πρώτων χρόνων από την αττική της κλασικής λογοτεχνίας και έπειτα θα εκθέσουμε τις κυριότερες αλλαγές που μπορούν να εντοπιστούν στη διάρκεια των αιώνων από τον Μέγα Αλέξανδρο ως τον Ιουστινιανό.

ΦΩΝΟΛΟΓΙΑ

Η κοινή κανονικά αποφεύγει το ιδιάζον αττικό σύμπλεγμα *-ττ-* (που προέρχεται από εμφρακτικό υπερωικό φθόγγο + ι̯) και το αντικαθιστά με το ιωνικό και κατά γενικό κανόνα πανελλαδικό *-σσ-*. Έτσι, έχουμε *θάλασσα, γλῶσσα, ὀρύσσω* και όχι *θάλαττα, γλῶττα, ὀρύττω*. Δεν είναι ξεκαθαρισμένο σε ποια φωνητική διαφορά ανταποκρίνεται αυτή η ορθογραφική διαφοροποίηση. Αττικές λέξεις, για τις οποίες δεν υπήρχε στα Ιωνικά ή σε άλλες διαλέκτους μια ακριβής συγγενική λέξη, συχνά εμφανίζονται στην κοινή με το αττικό *-ττ-*, π.χ. *ἥττων, ἡττάομαι, ἥττημα* (Κ.Δ. 2 *Πετρ.* επιστ. 2, 19-20· *Ρωμ.* ix. 12-1· *Κορίνθ.* vi. 7) — οι ιωνικοί

τύποι είναι *ἔσσων, ἐσσόομαι* (στους 2. Κορίνθ. xii. 13 διαβάζουμε στα περισσότερα χφφ τον τύπο *ἡσσώθητε* αλλά οι αρχαίες παραλλαγές *ἡττήθητε* και *ἐλαττώθητε* δείχνουν την αμηχανία που αισθάνονταν οι αντιγραφείς μπροστά σ' αυτό τον ιωνικό αλλά ξένο στην κοινή τύπο). Αναλογικά οι τύποι *ἐλάττων* και *κρείττων* εμφανίζονται μερικές φορές στη θέση των συνηθέστερων *ἐλάσσων* και *κρείσσων*. Όμοια, το αττικό *-ρρ-* απορρίφθηκε χάρη του ιωνικού και πανελλαδικού *-ρσ-*: έτσι, έχουμε *ἄρσην, θάρσος* και όχι *ἄρρην, θάρρος*, αλλά *πόρρω* γιατί δεν υπάρχει αντίστοιχος ιωνικός τύπος **πόρσω*. Η αττική προχώρησε περισσότερο από τις άλλες ελληνικές διαλέκτους στη συναίρεση δύο συνεχόμενων φωνηέντων στο εσωτερικό μιας λέξης. Η κοινή συχνά προτιμά τους ιωνικούς τύπους· έτσι συναντάμε περισσότερο *ἐδέετο, ἐπλέετο* παρά *ἐδεῖτο, ἐπλεῖτο*.

Απ' ό,τι είδαμε ως τώρα οι φωνολογικές αλλαγές αντανακλούνται στην ορθογραφία. Μια πολύ πιο σημαντική διαδικασία φωνολογικής αλλαγής συνέβαινε όμως κατά τους πρώτους αιώνες της κοινής, την οποία προδίδουν ορθογραφικά λάθη στα παπυρικά έγγραφα, οι ελληνικές δάνειες λέξεις στις άλλες γλώσσες, οι ξένες δάνειες λέξεις στα Ελληνικά και η μαρτυρία της σύγχρονης ομιλούμενης νεοελληνικής. Σ' αυτή την περίοδο ανασυγκροτήθηκε το φωνηεντικό και το συμφωνικό σύστημα κατά τον ίδιο τρόπο, και το προσωδιακό μοντέλο της γλώσσας οργανώθηκε ξανά πάνω σε μια καινούργια βάση. Είναι δύσκολο να χρονολογήσουμε με ακρίβεια κάποια από αυτές τις αλλαγές: το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι να σημειώσουμε για την καθεμιά απ' αυτές την πρώτη ένδειξη συχνής χρησιμοποίησής της που τυχαίνει να διατηρείται. Εκείνο που έχει σημασία έτσι και αλλιώς δεν είναι η μεμονωμένη φωνητική αλλαγή, αλλά η φωνολογική δομική αλλαγή. Και είναι πιθανό πως για μια μεγάλη χρονική περίοδο το παλιό και το καινούργιο υπήρχαν το ένα δίπλα στο άλλο, είτε στην ίδια γλωσσική κοινότητα είτε ακόμα και στο στόμα του ίδιου ομιλητή. Ακόμα λιγότερα πράγματα μπορούμε να προσδιορίσουμε σχετικά με τον τόπο όπου άρχισαν να συντελούνται οι αλλαγές αυτές. Φαίνεται, ωστόσο, πως εξαπλώθηκαν ταχύτατα σε ολόκληρο τον ελληνόφωνο χώρο.

(1) *Φωνήεντα*

Η αττική διάλεκτος τον 5ο αιώνα π.Χ. είχε ένα πολύπλοκο και

ασταθές φωνηεντικό σύστημα, το οποίο βρισκόταν σε μια διαδικασία μεταβολής. Στα πέντε βραχέα φωνήεντα a e i o ü αντιστοιχούσαν επτά μακρά ā ẹ̄ ē ī ọ̄ ō ǖ. Από τις αρχικά βραχείες διφθόγγους οι ai oi üi au eu προφέρονταν ακόμα σαν πραγματικές δίφθογγοι ενώ οι ei και ου συνέπεσαν με τα ẹ̄ και ọ̄. Οι μακρές δίφθογγοι āi, ē̩i, ōi, āu, ē̩u φαίνεται πως προφέρονταν ακόμα σαν δίφθογγοι[5]. Το σύστημα αυτό είχε απλουστευθεί και σταθεροποιηθεί ως τα τέλη του 2ου αι. π.Χ. Τα πέντε βραχύχρονα φωνήεντα παρέμειναν αμετάβλητα. Από τα μακρόχρονα φωνήεντα το ẹ̄ ως τον 3ο αιώνα είχε συμπέσει με το ī (σε μερικές διαλέκτους, όπως στη βοιωτική, η αλλαγή αυτή έγινε νωρίτερα· σε επιγραφές του 5ου αι. υπάρχει σύγχυση ανάμεσα στο *ει* και το *ι*), και έναν αιώνα αργότερα άρχισαν να συμπίπτουν τα ē̩ και ī, αν και φαίνεται πως η διαδικασία αυτή χρειάστηκε πολύ καιρό για να ολοκληρωθεί. Κατά παρόμοιο τρόπο το ọ̄ στένεψε προς το u (μια αλλαγή περισσότερο φωνητική παρά φωνολογική). Οι δίφθογγοι αναδιαρθώθηκαν επίσης. Οι πρωταρχικοί δίφθογγοι ei και ου είχαν ήδη μονοφθογγιστεί στα κλασικά Αττικά (ẹ̄ και ọ̄), ενώ στην πρώιμη ελληνιστική γλώσσα ακολούθησαν την τύχη τους οι ai και oi και ως τον 2ο αιώνα π.Χ. έγιναν e και ü. Στις διφθόγγους au, eu, μακρόχρονες και βραχύχρονες, το δεύτερο στοιχείο έγινε τριβόμενος φθόγγος: -av, -ev, -iv. Στις μακρόχρονες διφθόγγους āi, ē̩i, ō̩i, ο δεύτερος φθόγγος εξαφανίστηκε εντελώς: ο Στράβων, που έγραψε στα τέλη του 1ου αιώνα μ.Χ., παρατηρεί ότι πολλοί δεν γράφουν πια το δεύτερο φωνήεν σ' αυτές τις διφθόγγους και η μαρτυρία των παπύρων επιβεβαιώνει την παρατήρησή του (Στράβ. 14.1.41, σ. 648). Η εξέλιξη του -üi είναι αβέβαιη: ο διφθογγικός του χαρακτήρας συχνά υπογραμμίζεται από ορθογραφήσεις όπως *υι-, υει-* και μαρτυρείται από τους γραμματικούς αλλά αυτό ίσως οφείλεται στη λόγια επίδραση. Το βέβαιο είναι πως ως τον 4ο αιώνα μ.Χ. είχε συμπέσει με το ü[6].

Ταυτόχρονα με τις αλλαγές αυτές, μεταβαλλόταν και το προσωδιακό σύστημα της γλώσσας. Οι διακρίσεις ως προς τη διάρ-

[5] Για τη φωνολογία της αττικής διαλέκτου και τις αλλαγές που πρωτοπαρουσιάστηκαν με την ανάπτυξη της κοινής πβ. Lupaş (1972), Sommerstein (1973), Teodorrson (1974), (1978).

[6] Για τη φωνολογία της ελληνιστικής κοινής πβ. Teodorrson (1977), Gignac (1976).

κεια των φωνηέντων έπαυαν να είναι φωνολογικά σημαντικές και ο δυναμικός τόνος έπαιρνε τη θέση του μουσικού ως διακριτικό σημείο της τονιζόμενης συλλαβής μιας λέξης. Τα ίχνη αυτής της αλλαγής είναι πολύ δύσκολο να εντοπιστούν. Από τα τέλη του 3ου ή τις αρχές του 2ου αι. π.Χ. όμως αρχίζει να γίνεται σύγχυση στις επιστολές ανάμεσα στο *ο* και το *ω* και λίγο αργότερα βρίσκουμε τους γραμματικούς να μας δίνουν πολυσύνθετους κανόνες για τη διάρκεια των φωνηέντων — πράγμα που δείχνει ότι οι μαθητές τους δεν διέκριναν πια στην πράξη τις διαφορές αυτού του μάκρους.

Το αποτέλεσμα αυτών των αλλαγών ήταν να αντικατασταθεί το περίπλοκο φωνηεντικό σύστημα της αττικής διαλέκτου από ένα σταθερότερο σύστημα έξι φωνηέντων a, e, i, o, u, ü, χωρίς γνήσιες διφθόγγους, τα οποία μπορούν να ταξινομηθούν σε ένα τριγωνικό διάγραμμα[7]:

a
o e
u ü i

Το σύστημα αυτό είναι ασυνήθιστο και όχι εντελώς σταθερό, απαντά όμως σε αρκετές γλώσσες σήμερα.

(2) *Σύμφωνα*

Ταυτόχρονα γινόταν μια ανακατάταξη στο συμφωνικό σύστημα. Η κλασική αττική — και όσο μπορούμε να ξέρουμε και άλλες ελληνικές διάλεκτοι της ίδιας περιόδου — είχαν τρεις κατηγορίες έκκρουστων συμφώνων, άηχα, ηχηρά και δασέα: **p b ph, t d th, k g kh**, επίσης τα ημίφωνα l r m n, το τριβόμενο s (το z είναι απλά μια συνδυαστική παραλλαγή του s στα αρχαία, σε αντίθεση με τα νέα Ελληνικά) και το προστριβόμενο dz. Τα ks και ps αντιμετωπίζονται καλύτερα σαν συνδυασμοί φωνημάτων και έτσι γράφονται και σε πολλές τοπικές ποικιλίες του ελληνικού αλφάβητου. Στην ελληνιστική περίοδο αυτό το σχήμα άλλαξε. Τόσο τα έκκροτα ηχηρά όσο και τα δασέα γίνονται εξακολουθητικά, ηχηρά και άηχα αντίστοιχα. Έτσι αντί των p b ph έχουμε p v f, αντί των t d th, t ð θ, αντί των k g kh έχουμε k ǧ x. Επήλθε μια αλλαγή στη διάταξη των τριών αρθρωτικών διαδικασιών — διακοπή του ρεύματος του

[7] Trubetzkoy (1939).

αέρα, φράξιμό του και τέντωμα των φωνητικών χορδών. Στις οδοντικές και υπερωικές σειρές οι αλλαγές αυτές σχεδόν δεν μαρτυρούνται καθόλου από την ορθογραφία. Οι μαρτυρίες μας συνίστανται κυρίως στις μεταγραφές των δάνειων λέξεων και στην κατάσταση που επικρατεί στον τομέα της προφοράς στα νέα Ελληνικά. Για τις χειλικές σειρές έχουμε άφθονες μαρτυρίες με τη μορφή ορθογραφικών λαθών, όπως τα *κατεσκέβασαν* αντί *κατεσκεύασαν, ραῦδος* αντί *ράβδος* κλπ. που χρονολογούνται από τον 1ο αι. π.Χ. Παρόλο που κάθε απόπειρα ακριβούς χρονολόγησης μπορεί να μας παραπλανήσει, μπορούμε να πούμε με ασφάλεια πως αυτή η αναδόμηση του συμφωνικού συστήματος είχε ολοκληρωθεί ως τον 2ο αι. μ.Χ. Το τριγωνικό συμφωνικό σύστημα

p
f v

είναι ασυνήθιστο και είναι φυσικό να ρωτήσουμε αν οι φθόγγοι b, d, g υπήρχαν πραγματικά στην όψιμη κοινή, δίνοντάς μας ένα ορθογωνικό συμφωνικό σύστημα

p f
b v

Πολυάριθμες δάνειες λέξεις, ιδιαίτερα εκείνες από τα Λατινικά, είχαν τους φθόγγους b, d και g και ίσως αυτοί να προέκυψαν ως αποτέλεσμα συνδυαστικής ποικιλίας, όπως είναι και στα νέα Ελληνικά. Το ζήτημα όμως του φωνηματικού καθεστώτος των b, d, g δεν έχει ξεκαθαριστεί ακόμα σε σχέση με τα νέα Ελληνικά, έτσι μετά βίας μπορούμε να περιμένουμε μιαν απάντηση για την όψιμη κοινή. Η μαρτυρία του κοπτικού αλφαβήτου, όπου τα ελληνικά γράμματα με τη συνηθισμένη προφορά τους συμπληρώνονται από μια σειρά νέων γραμμάτων για φωνήματα που υπήρχαν στα όψιμα Αιγυπτιακά, θα έπρεπε να φωτίσει αυτό και άλλα προβλήματα της μετακλασικής ελληνικής φωνολογίας. Αλλά η κοπτική ορθογραφία είναι και η ίδια πολύ μεταβλητή, υπάρχουν πολλές ριζικές διαφορές ανάμεσα στις κοπτικές διαλέκτους που δεν μπορούμε πάντοτε να τις συλλάβουμε και σε κάθε περίπτωση δεν ξέρουμε πραγματικά πώς προφέρονταν τα Κοπτικά στην αρχαιότητα: η παραδοσιακή προφορά της κοπτικής εκκλησίας σήμερα ίσως να είναι παραπλανητική. Συγκεκριμένα η προφορά των *θ φ χ* σαν άηχα δασέα

καθρεφτίζει πιθανότατα την αιγυπτιακή και όχι τόσο τη μεταπτολεμαϊκή ελληνική φωνολογία[8].

Τα ημίφωνα l m n r παρέμειναν αμετάβλητα. Με την προφορά του ζ ως z προέκυψε μια καινούργια φωνηματική αντίθεση ανάμεσα στα s και z. Δεν έχει ακόμα ξεκαθαριστεί αν το προστριβόμενο ζευγάρι ts, dz στα μεσαιωνικά και στα νέα Ελληνικά υπήρχε και στην όψιμη κοινή· έτσι κι αλλιώς και στα νέα Ελληνικά παραμένει ένα αμφισβητούμενο ζήτημα το φωνηματικό τους καθεστώς. Η ριζική αυτή αναδόμηση της φωνολογίας της γλώσσας έγινε σε μεγάλο βαθμό χωρίς να την προσέξει κανείς.Εντούτοις οι επιπτώσεις της στη δομή της γλώσσας σε άλλα επίπεδα ήταν, όπως θα δούμε, βαθιές και μεγάλης κλίμακας.

ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ

Από την πρωιμότερη περίοδό της η κοινή απέφευγε ορισμένα μορφολογικά σχήματα της αττικής διαλέκτου. Ο δυικός αριθμός των ουσιαστικών, αντωνυμιών, επιθέτων και ρημάτων εγκαταλείφθηκε. Ορισμένα ανώμαλα ουσιαστικά αντικαταστάθηκαν από συνώνυμά τους· αυτό συνέβαινε ιδιαίτερα στην περίπτωση των μονοσύλλαβων ουσιαστικών, στα οποία η διάκριση ανάμεσα στο θέμα και στην κατάληξη δεν ήταν τόσο ξεκάθαρη όσο συνηθιζόταν στα Ελληνικά. Έτσι:

ἡ ναῦς, νηὸς ή *νεώς αντικαταστάθηκε από τὸ πλοῖον* (η μόνη λέξη που δηλώνει αυτή την έννοια στην Κ.Δ., παρόλο που η λέξη *ναῦς* απαντά στους Εβδομήκοντα)
τὸ οἶς, οἰὸς αντικαταστάθηκε από τη λέξη *πρόβατον*
ὁ ἀρήν, ἀρνὸς αντικαταστάθηκε από τη λέξη *ἀμνός, ἀμνοῦ*
ὁ ὗς, ὑὸς αντικαταστάθηκε από τη λέξη *χοῖρος*
τὸ ὕδωρ, ὕδατος αντικαταστάθηκε από τη λέξη *νηρὸν (νεαρόν)*
ἡ κλεὶς, κλειδὸς αντικαταστάθηκε από τη λέξη *κλειδίον*
ὁ οὖς, ὠτὸς αντικαταστάθηκε από τη λέξη *ὠτίον*.

[8] Worrell (1934)· Till (1961). Μια λεπτομερή συζήτηση των προβλημάτων της κοπτικής φωνολογίας δίνει ο Vergote (1973) 12-83. Ορισμένες νεοελληνικές διάλεκτοι, συμπεριλαμβανομένης και της τσακωνικής, κάνουν μια φωνηματική διάκριση ανάμεσα στα δασέα και τα ψιλά p, t, ts, k, αλλά αυτή αποτελεί μια δευτερογενή εξέλιξη που προκύπτει από τις συνδυαστικές παραλλαγές.

Οι αττικοί τύποι *νεώς, νεῷ, λεώς, λεῷ* παραμερίστηκαν από τους πανελλήνιους τύπους *ναός, λαός*. Τα *κέρας, κέρως* και *κρέας, κρέως* αντικαταστάθηκαν από τα *κέρας, κέρατος* και *κρέας, κρέατος*. Επίσης, η αναλογική εξομάλυνση έβαλε αρκετή τάξη και στα επίθετα, ιδιαίτερα σ' εκείνα, των οποίων το κλιτικό υπόδειγμα είχε περιπλεχθεί από τις επιπτώσεις της αττικής φωνηεντικής συναίρεσης. Έτσι αντί *ὑγιής, ὑγιᾶ* έχουμε *ὑγιὴς, ὑγιῆ* και αντί *ἐνδεὴς, ἐνδεᾶ*, τα *ἐνδεὴς, ἐνδεῆ*.

Οι τύποι σε *-τερος, -τατος* παραμερίζονταν όλο και περισσότερο από τους ανώμαλους σχηματισμούς του συγκριτικού και υπερθετικού βαθμού. Έτσι, το *ταχύτερος* πήρε τη θέση του *θάσσων* και το *ταχύτατος* τη θέση του *τάχιστος*: όμως αυτή η διαδικασία εξομάλυνσης ποτέ δεν ολοκληρώθηκε στην κοινή και πολλά ανώμαλα συγκριτικά παραθετικά παρέμειναν σε χρήση.

Τα αθέματα ρήματα αντικαταστάθηκαν ως ένα βαθμό από τα θεματικά· έτσι το *δεικνύω* αντικατέστησε το *δείκνυμι*, αλλά τα *ἵημι, ἵστημι, τίθημι* και *δίδωμι* παρέμειναν ακλόνητα. Το ανώμαλο υπόδειγμα *οἶδα, οἶσθα, οἶδε, ἴσμεν, ἴστε, ἴσασι* αντικαταστάθηκε από το *οἶδα, οἶδας, οἶδε, οἴδαμεν, οἴδατε, οἴδασι*. Και οι τύποι *ἦν, ἦσθα, ἦν* έτειναν να παραμεριστούν από τους *ἤμην, ἦσο, ἦτο*, αλλά η διαδικασία αυτή ποτέ δεν επεκτάθηκε στην τυποποιημένη λογοτεχνική κοινή. Οι καταλήξεις του ομαλού αορίστου είχαν από την αρχή την τάση να αντικαθιστούν εκείνες του δευτέρου αορίστου — τα *εἶπα, εἶπας* απαντούν ήδη στα Αττικά. Η μεταβολή όμως αυτή ολοκληρώθηκε μόνο μέσα από μια αργή διαδικασία και δεν καθρεφτίζεται πλήρως στη λογοτεχνική κοινή: τα *ἔφθασα* (ήδη από τον Θουκυδίδη και τον Ξενοφώντα) και *ἀνέγνωσα* (μόνο από τον 3ο αι. π.Χ.) αντικαθιστούν τους τύπους *ἔφθην* και *ἀνέγνων*· οι τύποι όμως *ἦλθα, ἔλαβα* ήταν 'χυδαϊσμοί' (*ἦλθα* από τον 1ο αι. π.Χ.· για το *ἔλαβα* υπάρχει αμυδρή μαρτυρία σε χειρόγραφα της Καινής Διαθήκης, ενώ συνηθίζεται στους μεταπτολεμαϊκούς παπύρους). Ταυτόχρονα, υπήρχε αμοιβαία αλληλεπίδραση ανάμεσα στην οριστική του παρατατικού και στην οριστική του ομαλού αορίστου: τα *ἔγραψες* και *ἔγραφας* αποτελούν και τα δύο αναλογικούς σχηματισμούς: ο τύπος *ἔγραφαν* παραμερίζει τον τύπο *ἔγραφον* στο 3ο πληθυντικό πρόσωπο, κλπ. Η ρηματική κατάληξη *-σαν*, που ήταν στην αρχή μια αττική καινοτομία στους αθέματους αορίστους, όπως το *ἔθεσαν* αντί του *ἔθεν*, επεκτείνεται ταχύτατα στο

3ο πληθυντικό πρόσωπο της οριστικής όλων των παρελθοντικών χρόνων, δημιουργώντας τύπους όπως *ἐγράφοσαν*, *ἤλθοσαν*, *ἠξιοῦσαν* κλπ. Οι μέσοι μέλλοντες των ενεργητικών ρημάτων από νωρίς αντικαθίστανται από τους ενεργητικούς τύπους· έτσι τα *ἀκούσω* (Υπερείδης, Λυκούργος), *ὀμόσω* (πιθανόν όχι νωρίτερα από τον Πλούταρχο) αντικαθιστούν τα *ἀκούσομαι*, *ὀμοῦμαι*. Το φαινόμενο αυτό αποτελεί ένα μόνο μέρος της γενικής αναδιοργάνωσης των τριών αρχικών φωνών — ενεργητικής, μέσης και παθητικής — σε δύο φωνές. Έτσι οι μέσοι αόριστοι τείνουν να παραμεριστούν από τους παθητικούς: το *ἀπεκρίθην* (Μάχων, Ψευδ. Πλάτων *Αλκιβιάδης*, Πολύβιος) παραμερίζει το *ἀπεκρινάμην*, ενώ λιγότερο συχνά το *ἐγενήθην* (Φιλήμων) αντικαθιστά το *ἐγενόμην*.

ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΗΣ

Τα γνωρίσματα αυτά της πρώιμης κοινής, τα περισσότερα από τα οποία μπορούν να βρουν τα παράλληλά τους στην αττική ή σε άλλες πρώιμες διαλέκτους και που σε μεγάλο μέρος τους είχαν παγιωθεί ως την εποχή που γράφτηκε το κείμενο της Καινής Διαθήκης, αποτελούσαν μόνο την απαρχή για μια πιο ριζική αναδόμηση του ρηματικού συστήματος, την οποία μπορούμε να παρακολουθήσουμε στα παραλογοτεχνικά κείμενα της ρωμαϊκής και της πρώιμης βυζαντινής περιόδου. Την αναδιάρθρωση αυτή προκάλεσαν κατά ένα μέρος οι φωνολογικές αλλαγές που περιγράψαμε σε μια προηγούμενη παράγραφο, που είχαν ως αποτέλεσμα να ταυτιστούν οι τύποι *λέγομεν* και *λέγωμεν* (ενεστ. οριστ. και ενεστ. υποτακτ.), *λύσει* και *λύσῃ* (μέλλ. οριστ. και αόρ. υποτακτ.) και πολλά άλλα ζεύγη τύπων. Εκτός όμως από τους φωνολογικούς παράγοντες, στη γλώσσα επενεργούσαν και δομικές πιέσεις. Στα αρχαία Ελληνικά οι διαφορές του ρηματικού τρόπου δεν συνέπιπταν αναγκαστικά με τις διαφορές του ρηματικού χρόνου, ενώ στην κοινή υπήρχε όλο και περισσότερο η τάση να ταυτίζονται. Και οι διαφοροποιήσεις του τρόπου, που ήταν στα αρχαία Ελληνικά πολυδιάστατες, είχαν την τάση στην κοινή να περιοριστούν σε ένα μόνο ζεύγος εκ διαμέτρου αντιθέτων. Οποιαδήποτε σχετική σημασία κι αν αποδώσουμε στους παράγοντες αυτούς, το αποτέλεσμα είναι πως

στην ύστερη αρχαιότητα επήλθε μια ριζική αναδιοργάνωση του ρηματικού συστήματος.

Τα κύρια γνωρίσματα αυτής της αναδιοργάνωσης — μερικά από τα οποία θίξαμε σε προηγούμενο μέρος αυτού του κεφαλαίου — είναι τα ακόλουθα:

(1) Η ελάττωση των τριών φωνών της αρχαίας ελληνικής σε δύο. Παρόλο που πολλές από τις χρήσεις της μέσης φωνής επέζησαν στην κοινή — ακόμη και στα νέα Ελληνικά — από την άποψη της μορφολογίας η διάκριση ανάμεσα στη μέση και την παθητική φωνή εξαφανίστηκε.

(2) Η συγχώνευση παρακειμένου και αορίστου. Τύποι του παρακειμένου εξακολουθούν να εμφανίζονται σε κείμενα της ύστερης κοινής, αλλά χρησιμοποιούνται παράλληλα και ισοδύναμα με τους τύπους του αορίστου. Πολλές φορές είναι δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς αν έχουμε να κάνουμε με έναν αόριστο σε *-κα* ή με έναν παρακείμενο με ανώμαλο αναδιπλασιασμό.[9] Στα μεσαιωνικά Ελληνικά, όπως θα δούμε παρακάτω, υπάρχει μια πλήρης σύγχυση. Οι τύποι του παρακειμένου 'αποσυστηματοποιούνται'· αυτό είναι το πρώτο βήμα προς την εξαφάνισή τους και η ολοκλήρωση μιας διαδικασίας, που τα πρώτα στάδιά της μπορούν να παρατηρηθούν ήδη στα αρχαία Ελληνικά.[10]

(3) Η ευκτική χάνεται ως ξεχωριστή κατηγορία, με την εξαίρεση ορισμένων απολιθωμένων χρήσεων, που γίνονται περισσότερο λεξιλογικές παρά γραμματικές ενότητες. Το φαινόμενο αυτό δεν οφείλεται σχεδόν καθόλου σε φωνητικές αλλαγές, αφού οι τύποι της ευκτικής των θεματικών ρημάτων παρέμειναν φωνητικά διαφοροποιημένοι από τους τύπους της οριστικής και της υποτακτικής τουλάχιστον ως τον 10ο αιώνα. Τις λειτουργίες της ευκτικής ανέλαβαν η υποτακτική και διάφοροι περιφραστικοί σχηματισμοί[11].

[9] Πβ. Mayser (1923) 145, Mandilaras (1973) § 307, Gignac (1981) 243-4.

[10] Πβ. Chantraine (1927)· Mihevc (1959). Για ψευδοαναδιπλασιασμούς πβ. *ἐχρεώστηται* (Μαλάλας), *ἐποιήκατε* (Μαλάλας), *κεκτισμένος* (Μαλάλας), *ῥερυπωμένην* (Μόσχος). Οι συχνοί τύποι του τρίτου πληθυντικού προσώπου του παρακειμένου σε *-αν* είναι μια πρόσθετη ένδειξη για τη σύγχυση παρακειμένου και αορίστου, π.χ. *πέπραχαν* (Μαλάλας: σ' αυτούς αντιστοιχούν οι τύποι του τρίτου πληθυντικού προσώπου του αορίστου σε *-ασι*, όπως *διεθήκασι* (Μόσχος). Πολλές νεοελληνικές διάλεκτοι σχηματίζουν κανονικά τον αόριστο σε *-κ-*. Πβ. Kontosopoulos (1981) σποραδικά.

[11] Η πρόσφατη διαμάχη σχετικά με τη θέση της ευκτικής στη λογοτεχνική γλώσσα της περιόδου, που μερικοί ερευνητές θεώρησαν πως καθρεφτίζει τη

(4) Τα αθέματα ρήματα σε *-μι* αντικαθίστανται από τους θεματικούς τύπους σε *-ω*. Το απώτερο αποτέλεσμα ήταν να μείνουν μόνο δύο ενεστωτικοί τύποι, σε *-ώ* και *-ῶ*· οι εσωτερικές διακρίσεις του τελευταίου τύπου βρίσκονται σε μια διαδικασία εξαφάνισης. Το πιο ανθεκτικό από τα ρήματα σε *-μι* είναι το *εἰμί*· αλλά ακόμη και αυτό τείνει να παραμεριστεί από τον μέσο τύπο *εἶμαι* και οι ανώμαλοι τύποι *ἐστί, εἰσί* από τύπους που βασίζονται στο *ἔνι*, που αρχικά δεν ήταν σε καμιά περίπτωση ρηματικός τύπος. Πάνω σ' αυτό το θέμα βλ. σ. 92. Ωστόσο, ορισμένοι παλιοί τύποι φαίνεται πως παρέμειναν σε καθημερινή χρήση πλάι πλάι με τους υποκατάστατους τύπους σε *-ώ* ή *-ῶ* μέχρι το τέλος της περιόδου που συζητάμε· ο Ιωάννης Μόσχος π.χ. εξακολουθεί να χρησιμοποιεί εκτεταμένα τα *ἵημι, ἵστημι, τίθημι* και *δίδωμι*.

(5) Η υποτακτική του ενεστώτα συμπίπτει τυπολογικά με την οριστική του ενεστώτα. Η σύμπτωση της προφοράς του *λύεις* και *λύῃς, λύει* και *λύῃ, λύομεν* και *λύωμεν* οδηγεί στην αντικατάσταση των τύπων *λύητε* και *λύωσι* από τους *λύετε* και *λύουσι*. Η υποτακτική του αορίστου που υφίσταται τις ίδιες αλλαγές, συχνά συμπίπτει με την οριστική του μέλλοντα. Ωστόσο, η υποτακτική παραμένει λειτουργικά διαφοροποιημένη από την οριστική, αφού οι δύο αυτές εγκλίσεις δεν μπορούν να υπάρξουν στο ίδιο γλωσσικό περιβάλλον.

(6) Ο μέλλοντας, αν και συνέχισε να επιβιώνει στον ζωντανό λόγο και διατηρήθηκε από τη λόγια παράδοση, τείνει όλο και περισσότερο να αντικατασταθεί από μια σειρά περιφράσεων που θα συζητήσουμε παρακάτω, σ. 51-2, 108-9. Στο βαθμό που αυτές εμπεριέχουν απαρέμφατο, αρχίζει να προκύπτει μέσα από τον μελλοντικό χρόνο μια διαφοροποίηση του τρόπου, ανάλογα με το απαρέμφατο που χρησιμοποιείται, ενεστώτα ή αορίστου. Τα φωνητικά αίτια μπορούν να δώσουν μόνο μια μερική εξήγηση για την παρακμή του μέλλοντα, π.χ. λόγω της σύμπτωσης σε πολλά ρήματα της οριστικής του μέλλοντα και της υποτακτικής του αορίστου. Ο κυριότερος παράγοντας είναι η αναδόμηση του ρηματικού συστήματος με βάση δύο και μόνο ρηματικούς τρό-

χρήση της στη σύγχρονη ομιλούμενη γλώσσα, έχει τώρα πια σβήσει. Η ευκτική στη λογοτεχνική γλώσσα αυτής της περιόδου διατηρήθηκε από τη λόγια και τη γραμματική παράδοση και όχι από τη ζωντανή χρήση: από δω ξεκινούν και η αβεβαιότητα και η ανακρίβεια στη χρήση της. Η περισσότερη φιλολογία και όλα τα έγκυρα επιχειρήματα γύρω από το θέμα αυτό βρίσκονται στους Henry (1943), Higgins (1945) και Anlauf (1960).

πους, ο καθένας με το δικό του ξεχωριστό θέμα. Ο παλιός μέλλοντας δεν ταίριαζε στο καινούργιο σύστημα και γι' αυτό το λόγο αντικαταστάθηκε σιγά σιγά στη ζωντανή ομιλία από τύπους πιο ταιριαστούς.[12]

(7) Οι σιγματικοί αόριστοι παραμερίζουν ολοένα και περισσότερο τους άσιγμους των αρχαίων Ελληνικών της κλασικής εποχής, π.χ. το *ἔνειμα* δίνει τη θέση του στο *ἐνέμησα*.

(8) Γίνονται ορισμένες απλοποιήσεις των προσωπικών ρηματικών καταλήξεων· από αυτές οι κυριότερες είναι η εξάπλωση της κατάληξης *-σαν* στο τρίτο πληθυντικό πρόσωπο του παρατατικού και του αορίστου και η αντικατάσταση της κατάληξης *-ον* από την *-ε* στην προστακτική του αορίστου (εκτός από τα Ποντιακά). Οι προσωπικές καταλήξεις του παρατατικού και του δεύτερου αορίστου, από τη μιά, και εκείνες του ομαλού αορίστου, από την άλλη, συγχέονταν όλο και πιο συχνά, οδηγώντας στη συγχώνευση των δύο κλιτικών σχημάτων στα βυζαντινά και νέα Ελληνικά.[13]

Παράλληλα με τις αλλαγές αυτές και ως ένα σημείο τους επηρεασμένοι αποφασιστικά από αυτές, εμφανίζονται μια σειρά από περιφραστικούς ρηματικούς τύπους, που σχηματίζονται κυρίως από τα ρήματα *εἰμὶ* και *ἔχω* μαζί με απαρέμφατα ή μετοχές. Οι τύποι αυτοί μας παρέχουν αντικατάστατα για τους παλιούς τύπους που είχαν 'αποσυστηματοποιηθεί', όπως ο μέλλοντας, και διευκολύνουν έτσι την έκφραση των δύο ρηματικών τρόπων της όψιμης κοινής. Οι τύποι αυτοί δεν απαρτίζουν ένα καλά οργανωμένο σύστημα κατά την περίοδο που πραγματευόμαστε. Βρίσκουμε να συνυπάρχουν παράλληλα και άλλα εναλλακτικά σχήματα και υπάρχει μεγάλη έλλειψη βεβαιότητας και ακρίβειας. Οι κυριότεροι σχηματισμοί της περιφραστικής συζυγίας που εμφανίζονται στην όψιμη κοινή είναι:

[12] Σε όλη την περίοδο της όψιμης κοινής και της μεσαιωνικής ελληνικής συνυπάρχουν ένα πλήθος από ανταγωνιζόμενα σχήματα για την έκφραση της μελλοντικότητας. Μόνο στη σύγχρονη περίοδο αναδύεται ένα μοναδικό μελλοντικό σχήμα, ικανό να εκφράσει τους δύο τρόπους του νεοελληνικού ρήματος (ο δημοτικός τύπος *θα* + υποτακτική και ανάλογοι τύποι στις διαλέκτους, π.χ. *ἐννά*+ υποτακτική). Σε μερικές μικρασιατικές διαλέκτους υπάρχει ακόμα μια δομική ανισορροπία, σε σημείο που να μην εκφράζονται στον μέλλοντα οι διαφορές του ρηματικού τρόπου. Για την εξαφάνιση του αρχαίου μέλλοντα και τα υποκατάστατά του στην κοινή, τα μεσαιωνικά και νέα Ελληνικά πβ. Bănescu (1915)· Mirambel (1966) 187-8· Pernot (1946)· Joseph (1978).

[13] Πβ. Mandilaras (1973) §§ 277-83, 317-21· Gignac (1981) 335-45, 353.

(1) το *εἰμὶ (ἦν)* + μετοχή του ενεργητικού ενεστώτα, που ανταγωνίζεται την οριστική του ενεστώτα και του παρατατικού. Αυτή η δομή παρουσιάζεται περιστασιακά στα αρχαία Ελληνικά, αλλά γίνεται πολύ πιο συχνός στην κοινή. Ο σημαντικότερος κινητήριος παράγοντας πιθανόν είναι η επιθυμία να δοθεί έμφαση στην έννοια της συνέχειας. Αλλά η αντίθεση ανάμεσα στην εξακολουθητική και τη στιγμιαία πράξη είναι από εκείνες που εκφράζονται στην όψιμη κοινή, τα μεσαιωνικά και νέα Ελληνικά από τη διάκριση ανάμεσα στο ενεστωτικό και αοριστικό θέμα. Έτσι η περίφραση με τη μετοχή του ενεστώτα δεν κατόρθωσε ποτέ να παραμερίσει την οριστική του ενεστώτα και του παρατατικού στην κοινή. Ωστόσο, η δομή αυτή εξακολουθεί να χρησιμοποιείται κατά τη μεσαιωνική περίοδο σαν μια εναλλακτική έκφραση της χρονικής συνέχειας και εξαφανίζεται μόνο όταν χάνεται η μετοχή του ενεστώτα. Στα Τσακώνικα, σε αντιδιαστολή με τα κοινά Ελληνικά η μετοχική περίφραση αντικατέστησε τους τύπους της οριστικής του ενεστώτα και του παρατατικού. Στη διάλεκτο αυτή, για την οριστική του ενεστώτα έχουμε:

ἔμι ὁροῦ
ἔσι ὁροῦ
ἔνι ὁροῦ κλπ.

για τον παρατατικό έχουμε:

ἔμα ὁροῦ
ἔσα ὁροῦ
ἔκη ὁροῦ κλπ.

Ο αντίστοιχος όμως τύπος της υποτακτικής δεν είναι περιφραστικός στα Τσακώνικα.[14] Καμιά φορά το *εἰμὶ* + μετοχή του αορίστου απαντά σε κείμενα της ύστερης κοινής ως εξακολουθητικός ενεστώτας. Αυτό είναι ενδεικτικό της απαρχής της κατάρρευσης του συστήματος των μετοχών που συνέβη στην επόμενη περίοδο.

(2) το *εἰμὶ* + μετοχή του ενεργητικού παρακειμένου αντικαθιστά τον παρακείμενο που λείπει και εκφράζει μια παρούσα κατάσταση που είναι αποτέλεσμα παρελθοντικής πράξης, π.χ.

[14] Για την περίφραση με το *εἰμὶ* + μετοχή του ενεστώτα πβ. Björck (1940): σχετικά με αυτόν και άλλους περιφραστικούς ρηματικούς σχηματισμούς με το *εἰμὶ* και το *ἔχω* στα αρχαία, μεσαιωνικά και νέα Ελληνικά πβ. Aerts (1965).

εἰμὶ τεθαρρηκώς. Την ίδια λειτουργία εκτελεί συχνά και το *εἰμὶ* + μετοχή αορίστου, επειδή οι τύποι του αορίστου και του παρακειμένου θεωρούνται ισοδύναμοι. Η περίφραση αυτή είναι κοινόχρηστη στην υποτακτική και ευκτική των αρχαίων Ελληνικών· η κοινή την επεκτείνει και στην οριστική, όμως δεν γίνεται ποτέ πραγματικά διαδεδομένη. Η μετοχή του αορίστου είναι συνηθέστερη από τη μετοχή του παρακειμένου και το βοηθητικό ρήμα τίθεται τις περισσότερες φορές στον παρατατικό, δηλ. η περίφραση λειτουργεί ως υποκατάστατο του υπερσυντέλικου.

(3) το *εἰμὶ* + μετοχή του παθητικού παρακειμένου, ή σπανιότερα μετοχή παθητικού αορίστου, παρόμοια παίρνει τη θέση του μεσοπαθητικού παρακειμένου.

(4) το *ἔχω*+ ενεργητική μετοχή — συνήθως του αορίστου — μας παρέχει ένα άλλο ισοδύναμο του παρακειμένου στα μεταβατικά ρήματα, π.χ. *ἔχω τελευτήσας*. Το σχήμα αυτό είναι σπάνιο στην όψιμη κοινή και δεν απαντά σχεδόν καθόλου στα μεσαιωνικά Ελληνικά.

(5) Μια παρόμοια λειτουργία εκτελεί το *ἔχω* + μετοχή του παθητικού παρακειμένου. Αυτή η μη κλασική περίφραση απαντά μόνο περιστασιακά στην κοινή και δεν είναι συχνή στους βυζαντινούς συγγραφείς. Η περίοδος κατά την οποία εξαπλώθηκε ευρύτατα είναι πιθανότατα τα πρώτα χρόνια της νεοελληνικής γλώσσας, πβ. σ. 127.

(6) Το *ἔχω* + απαρέμφατο, από την άλλη μεριά, είναι ένα μελλοντικό ισοδύναμο εξαιρετικά κοινόχρηστο στα κείμενα της περιόδου που αντανακλούν την ομιλούμενη της εποχής τους. Το απαρέμφατο είναι τις περισσότερες φορές του αορίστου, αλλά βρίσκουμε και το ενεστωτικό απαρέμφατο. Σπανιότερα συναντάμε την περίφραση *εἶχον (εἶχα)* + απαρέμφατο να χρησιμεύει ως δυνητική ή υποθετική έκφραση, αντικαθιστώντας την ευκτική + *ἂν* της αρχαίας ελληνικής.[15] Το αν υπάρχει κάποια σύνδεση ανάμεσα σε αυτή τη δομή και τη σύνταξη ***habeo*** + απαρέμφατο που προκάλεσε τον τύπο του μέλλοντα στις

[15] Σχετικά με αυτή την πολύ συχνή περίφραση της ύστερης κοινής και της πρώιμης μεσαιωνικής ελληνικής πβ. Dieterich (1898) 246· Jannaris (1897) 553-5· Χατζιδάκις (1905) 1, 602· Psaltes (1913) 216-17· Mihevc - Gabrovec (1960). Τα πρωιμότερα δείγματα φαίνεται πως ανήκουν στον 6ο αι. μ.Χ. Για τις μελλοντικές περιφράσεις στα βαλκανικά Λατινικά πβ. Mihăescu (1978) 253.

περισσότερες ρωμανικές γλώσσες παραμένει ανοιχτό ζήτημα. Ένα από τα προβλήματα είναι ότι οι βαλκανικές ρωμανικές γλώσσες και διάλεκτοι που επιζούν σχηματίζουν τον μέλλοντά τους από το *volo* + απαρέμφατο. Για τους τύπους αυτούς όμως δεν υπάρχει μαρτυρία παρά μόνο σχετικά πρόσφατα.

(7) Ένα άλλο ισοδύναμο του μέλλοντα, που είχε αρχικά μια κάπως διαφορετική απόχρωση — η βούληση σε αντίθεση με την υποχρέωση —, μας δίνει η περίφραση *θέλω* + απαρέμφατο, που δεν διαδίδεται παρά στην επόμενη περίοδο.[16]

(8) Μια πρόσθετη ομάδα ισοδύναμων του μέλλοντα μας παρέχουν τα *ὀφείλω* + απαρέμφατο, *μέλλω* + απαρέμφατο, *ἔσομαι* + μετοχή του ενεστώτα (πβ. (1) παραπάνω) και *ἵνα* + υποτακτική. Υπάρχουν αντίστοιχες υποθετικές περιφράσεις που σχηματίζονται με τα *ὤφειλον (ὤφειλα)* + απαρέμφατο και *ἔμελλον* + απαρέμφατο. Αυτές είναι σπανιότερες και λιγότερο συστηματοποιήμενες από εκείνες με τα *ἔχω* και *θέλω*.

(9) Τα *συμβαίνει* + απαρέμφατο, *εὑρίσκομαι* + μετοχή του ενεστώτα κλπ. μας παρέχουν πρόσθετες ρηματικές περιφράσεις, που λειτουργούν λίγο πολύ ως εγκλίσεις. Η ανάπτυξη τόσο πολλών περιφραστικών ρηματικών τύπων, οι περισσότεροι από τους οποίους δεν επιβίωσαν στα ύστερα βυζαντινά Ελληνικά, και ασφαλώς καθόλου στα νέα Ελληνικά, είναι ένα σύμπτωμα της ριζικής αναδιαμόρφωσης του ρηματικού συστήματος που λάμβανε χώρα στην όψιμη ρωμαϊκή περίοδο.

Εκείνο που προκύπτει από όλα αυτά είναι ότι το ρήμα της όψιμης κοινής έχει δύο μόνο θέματα, που αντιστοιχούν στους δύο αντιτιθέμενους ρηματικούς τρόπους.[16a] Όλες οι άλλες διακρίσεις του τρόπου εκφράζονται από τις περιφράσεις. Το ρήμα έχει δύο φωνές, ενεργητική και μεσοπαθητική, και δύο εγκλίσεις, που στην περίπτωση του ενεστωτικού θέματος δεν ξεχωρίζουν μορφολογικά παρά μόνο στο 2ο (*-ητε, -ετε)* και 3ο (*-ωσι, -ουσι)* πληθυντικό πρόσωπο, ενώ ακόμα και αυτή η διάκριση τείνει να χαθεί.[17] Το ενεστωτικό θέμα σχηματίζει την οριστική, υποτακτική και προστακτική ενός παρόντος χρόνου και την οριστική ενός παρελθοντικού χρόνου, το αοριστικό θέμα σχηματίζει την οριστική, υποτακτική και προστακτική ενός παρελθοντικού χρόνου. Η μελλοντικότητα εκφράζεται είτε με τα συμφραζόμενα είτε με κάποια από τις σειρές των περιφράσεων και η διάκριση του ρηματικού τρόπου αρχίζει να διεισδύει στον μέλλοντα. Ο παλιός παρακείμενος δίνει τη θέση του σε μια σειρά από περιφράσεις και οι τύποι του, όπου επιβιώνουν, λειτουργούν σαν αόριστοι ή σαν στοιχεία σε στερεότυπες εκφράσεις, όπως είναι οι τυποποιημένες υπογραφές. Το σύστημα των μη προσωπικών ρηματικών τύπων, όπως τα απαρέμφατα και οι μετοχές, διατηρείται χωρίς μεγάλες αλλαγές, εκτός από το ότι οι μετοχές και τα απαρέμφατα του μέλλοντα ουσιαστικά χάνονται και οι μετοχές και τα απαρέμφατα του παρακειμένου γίνονται σπάνια και γενικά ισοδυναμούν με τους αντίστοιχους αοριστικούς τύπους.

[16] Για την εξέλιξη της δομής με το *θέλω* πβ. Joseph (1978) 117-56, 222-30.

[16a] Για τον ρηματικό τρόπο στα νέα Ελληνικά, πβ. Comrie (1976), ιδιαίτερα 95-7.

[17] Πβ. Mandilaras (1973) § 533-4, Gignac (1981) 358-9.

Είναι πολύ δύσκολο να χρονολογηθούν κάποιες από αυτές τις αλλαγές, λόγω της φύσης της μαρτυρίας που διαθέτουμε και της αναπόφευκτης νόθευσης κάθε γραπτού κειμένου από τη λόγια γλώσσα. Όπως και να έχει το πράγμα, πολλές από αυτές τις αλλαγές αποτελούν απλώς προεκτάσεις γνωρισμάτων που υπήρχαν ήδη στα αρχαία Ελληνικά. Αυτό που έχει σημασία δεν είναι ο ένας ή ο άλλος μεμονωμένος νεωτερισμός αλλά το καινούργιο σύστημα. Και, όπως συμβαίνει πάντοτε στη γλώσσα, τα παλιά και τα νέα συστήματα συνυπήρχαν πλάι πλάι στη ζωντανή ομιλία για πολύ καιρό, μέχρι που τα διακριτικά γνωρίσματα του παλιού 'αποσυστηματοποιήθηκαν' και καταδικάστηκαν έτσι στην εξαφάνιση — η ελληνική γλώσσα αποτελεί μια εξαίρεση, στο βαθμό που το κύρος της παραδεδομένης λόγιας γλώσσας του γραπτού και του εκλεπτυσμένου προφορικού λόγου διατηρούσε ενεργά πολλά από τα παλιά γνωρίσματα σε μια τεχνητή νεκροζώντανη κατάσταση.

Ένα δείγμα για την πραγματική κατάσταση της γλώσσας τότε μας δίνει το *Λειμωνάριον* του Ιωάννη Μόσχου.[18] Στο κείμενο παρουσιάζονται επιδράσεις της λογοτεχνικής παράδοσης και προπαντός της Καινής Διαθήκης, αλλά στο σύνολό του το κείμενο είναι αρκετά αντιπροσωπευτικό της ομιλούμενης Ελληνικής του 6ου μεταχριστιανικού αιώνα. Η έκφραση του μέλλοντα στο κείμενο παρουσιάζεται ως εξής:

[18] Δυστυχώς δεν υπάρχει ένα αξιόπιστο κείμενο για το *Λειμωνάριον*. Μια κριτική έκδοση ετοιμάζεται από τον Dr Philip Pattenden.

Υπάρχουν μόνο πενήντα πέντε πραγματικοί μελλοντικοί τύποι. Ο πιο συνηθισμένος τύπος για την έκφραση του μελλοντικού είναι η οριστική του ενεστώτα, ο δεύτερος συχνότερος τύπος η υποτακτική του αορίστου, και ενεργητικού και παθητικού — ένα παράδειγμα μαζί και για τους δύο τύπους μας δίνει ο στίχος 2960c: *κοιμηθῶ εἰς τὴν ὁδὸν τοῦ λέοντος καὶ τρώγει με.* Οι σποραδικές ευκτικές του κειμένου που εκφράζουν μέλλοντα χρόνο οφείλονται στην κοινή γνώμη ότι η ευκτική αποτελεί ένα εκλεπτυσμένο ισοδύναμο της υποτακτικής. Επιπρόσθετα βρίσκουμε και τις ακόλουθες κατηγορίες περιφράσεων: *ἔσομαι* + μετοχή ενεστώτα, *μέλλω* + απαρέμφατο ενεστώτα ή αορίστου, *θέλω* + απαρέμφατο αορίστου, *ἔχω* + απαρέμφατο αορίστου, *ἔξομαι* + απαρέμφατο αορίστου, *ὀφείλων* + απαρέμφατο αορίστου = μετοχή μέλλοντα. Αυτή η κατάσταση δείχνει την αστάθεια στη δομή της γλώσσας, που γινόταν περιπλοκότερη — αλλά και δεν τροποποιούνταν πλήρως από την ύπαρξη μιας αρχαΐζουσας γραπτής γλώσσας που είχε μεγάλο γόητρο.

Ένα άλλο αξιοπρόσεκτο παράδειγμα μας δίνει η χρήση της ευκτικής στην Καινή Διαθήκη. Υπάρχουν μόνο σαράντα μια περιπτώσεις ευκτικής σε κύριες προτάσεις (κατά προσέγγιση, αφού η κατάσταση περιπλέκεται από την ύπαρξη διάφορων αναγνώσεων του κειμένου). Από αυτές, οι τριάντα οκτώ είναι ευχετικές ευκτικές (όλες, εκτός από μια, σε τρίτο πρόσωπο) και οι δεκαπέντε από αυτές είναι περιπτώσεις της στερεότυπης έκφρασης *μὴ γένοιτο,* που επιβιώνει ακόμα στα νέα Ελληνικά σαν λεξιλογική μονάδα· οι υπόλοιπες τρεις είναι δυνητικές ευκτικές με το *ἄν*. Υπάρχουν έντεκα ευκτικές σε δευτερεύουσες προτάσεις που εισάγονται με το *εἰ*, οι τέσσερις από τις οποίες είναι πλάγιες ερωτηματικές προτάσεις. Πιθανότατα δεν υπάρχουν ευκτικές σε τελικές προτάσεις. Βρέθηκαν μερικές πλάγιες ευκτικές σε πλάγιες ερωτήσεις — μερικές φορές συνοδευόμενες από το *ἄν* — αλλά καμιά δεν βρέθηκε στον πλάγιο λόγο. Η κανονική σύνταξη της υποθετικής πρότασης με *εἰ* + ευκτική και με απόδοση ευκτική + *ἄν* δεν απαντά στους συγγραφείς της Κ.Δ., παρόλο που ορισμένες από τις χρήσεις της τους ήταν γνωστές από την επαφή τους με τη λογοτεχνική παράδοση και παρά το γεγονός ότι διατήρησαν μερικές 'αποσυστηματοποιημένες' ευκτικές σε φράσεις που εξελίσσονταν περισσότερο σε λεξιλογικές μονάδες παρά σε συντακτικές δομές.

Στη σφαίρα της ονοματικής σύνταξης, η πιο αξιοπρόσεκτη

αλλαγή στην περίοδο που συζητάμε είναι η απαρχή της εξαφάνισης της δοτικής πτώσης. Η ελληνική δοτική δεν επιτελούσε μόνο τον ρόλο της ινδοευρωπαϊκής δοτικής αλλά και της τοπικής και της οργανικής πτώσης. Η σημασιολογική αυτή πολλαπλότητα οδήγησε στην ασάφεια της έκφρασης και στα αρχαία Ελληνικά άρχισαν να κάνουν την εμφάνισή τους εναλλασσόμενα σχήματα, όπως *διὰ* + γενική για την οργανική σημασία, κλπ. Στην κοινή η διαδικασία αυτή προχώρησε πολύ περισσότερο. Η τοπική χρήση της δοτικής με το *ἐν* αντικαταστάθηκε από την *εἰς* + αιτιατική, σύμφωνα με την τάση στα Ελληνικά να συγχέονται η κίνηση προς μια κατεύθυνση και η στάση σε μια θέση. Ως τον 1ο αιώνα μ.Χ. η διαδικασία αυτή είχε προωθηθεί πολύ και υπήρχε η δυνατότητα εκλογής ανάμεσα στους δύο τρόπους έκφρασης, όπως δείχνουν και οι επόμενες παράλληλες περικοπές από τα Ευαγγέλια:

Μάρκος	Ματθαίος	Λουκάς
23.16 *ὁ εἰς τὸν ἀγρὸν μὴ ἐπιστρεψάτω εἰς τὰ ὀπίσω*	44.18 *ὁ ἐν τῷ ἀγρῷ μὴ ἐπιστρεψάτω εἰς τὰ ὀπίσω*	27.31 *ὁ ἐν τῷ ἀγρῷ ὁμοίως μὴ ἐπιστρεψάτω εἰς τὰ ὀπίσω*
23.9 *παραδώσουσιν ὑμᾶς εἰς συνέδρια καὶ εἰς συναγωγὰς δαρήσεσθε*	20.17 *καὶ ἐν ταῖς συναγωγαῖς αὐτῶν μαστιγώσουσιν ὑμᾶς*	
10.12 *καὶ εὐθὺς τὸ Πνεῦμα αὐτὸν ἐκβάλλει εἰς τὴν ἔρημον*	4.1 *τότε ὁ Ἰησοῦς ἀνήχθη εἰς τὴν ἔρημον ὑπὸ τοῦ Πνεύματος*	4.1 *ἤγετο ἐν τῷ Πνεύματι ἐν τῇ ἐρήμῳ*

Όπως δείχνει το τελευταίο παράδειγμα, ένα από τα σημάδια της αυξανόμενης σύγχυσης είναι η λανθασμένη χρήση της *ἐν* + δοτική για την κίνηση προς μια κατεύθυνση. Μεταγενέστερα λαϊκά κείμενα της εν λόγω περιόδου χρησιμοποιούν όλο και συχνότερα για τη στάση την *εἰς* + αιτιατική, που χρησιμοποιούσε προφανώς και η ομιλούμενη γλώσσα.

Η οργανική χρήση της δοτικής παραμερίστηκε από μια σειρά συντακτικών δομών, που όλες τους παρουσιάζονται από καιρό σε καιρό στα κλασικά Ελληνικά. Η πρώτη ήταν η *ἐν* + δοτική, η επόμενη η *διὰ* + γενική, που φαίνεται πως ήταν η πιο κοινόχρηστη της όψιμης προφορικής κοινής — όπως μαρτυρούν οι μη λογοτεχνικοί πάπυροι —, και τέλος, από τον 4ο αιώνα και πέρα, η *μετὰ* + γενική. Ως τον 10ο αιώνα, για να ρίξουμε για λίγο μια ματιά προς τα εμπρός, όλες οι προθέσεις συντάσσονταν με την αιτιατική πτώση και η πρόθεση *μετὰ* + αιτιατική πρωτοεμφανίζεται με μια οργανική σημασία παράλληλα με την *μετὰ* + γενική στον Συνεχιστή του Θεοφάνη (174.6) και στο *Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν* του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου (25. 23, 29.4, 30.75, κλπ.). Απόγονος αυτής της σύνταξης είναι το νεοελληνικό *με* + αιτιατική.

Ο τύπος της δοτικής επέζησε περισσότερο με τη σημασία της καθαρής δοτικής — σαν έμμεσο αντικείμενο ή δοτική προσωπική. Αλλά από τον 1ο αιώνα π.Χ. σε μη λογοτεχνικούς παπύρους, βρίσκουμε πρώτα την αιτιατική και αργότερα τη γενική των προσωπικών αντωνυμιών να αντικαθιστούν τη δοτική σε φράσεις όπως: *γράφομαί σε* (το 81 π.Χ.), *ἀποστελῶ σε* (το 1 π.Χ.), *σὲ δίδω* (τέλη του 4ου αι.), *πέμψον με τὸ πλοῖον* (τέλος 5ου αι.), *καθὼς εἶπες με* (6ος - 7ος αι.), *δώσω σου* (46 π.Χ.), *ἔπεμψά σου* (346), *εἴρηκά σου* (τέλος του 4ου αι.), *ἀγόρασόν μου* (2ος αι.). Αυτή η σύνταξη επεκτείνεται και στα ουσιαστικά στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες όπως αποδεικνύεται από τέτοιου είδους φράσεις σε παπυρικές επιστολές: *ἔδωκα οὖν Μαξίμου* (γύρω στα 340), *παράσχον Θεοδώρου* (7ος αι.), και από την παράλληλη χρήση τύπων της δοτικής και της γενικής σε παπύρους και επιγραφές· π.χ. *Ἑλένη Πετεχῶντος τῷ ἀδελφῷ χαίρειν* (3ος αι.), *τῷ γλυκυτάτῳ μου ἀνδρί Πολυχρονίου, ἀνέστησα ἐμαυτῷ καὶ Εἴας τῆς συμβίου, Δόξα πατρὶ καὶ υἱοῦ καὶ ἁγίου πνεύματος*. Πρέπει να περιμένουμε ως τον 9ο ή 10ο αιώνα για να βρούμε στα γραμματειακά κείμενα ξεκάθαρες περιπτώσεις αντικατάστασης της καθαυτό δοτικής από τη γενική ή την αιτιατική, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο. Τα νέα Ελληνικά χωρίζονται στη χρήση των πτώσεων. Οι βόρειες διάλεκτοι χρησιμοποιούν την αιτιατική, ενώ οι νότιες διάλεκτοι, που αποτελούν τη βάση της κοινής δημοτικής, τη γενική.

Έτσι βλέπουμε πως κατά την περίοδο που πραγματευόμαστε οι τύποι της δοτικής των ουσιαστικών, των αντωνυμιών και των

επιθέτων έπαψαν να έχουν μια ευδιάκριτη λειτουργία στη δομή της γλώσσας, η χρήση τους έγινε όλο και πιο ακανόνιστη και διατηρήθηκαν στη συνείδηση των ομιλητών πιθανότατα μόνον από την επίδραση της λόγιας γλώσσας. Στην ακόλουθη περίοδο, όλες οι δοτικές εξαφανίστηκαν από τη ζωντανή ομιλία.[19]

Στην περίοδο που εξετάζουμε έχουμε μια εξέλιξη του κλιτικού παραδείγματος του ουσιαστικού που δεν μπορεί να ερμηνευτεί από φωνητικούς λόγους. Διάφορες αναλογικές επιδράσεις προτάθηκαν σαν εξήγηση του φαινομένου, όμως η αιτιολόγησή του παραμένει ακόμα αβέβαιη. Τα ουδέτερα ουσιαστικά σε *-ιον* και *-ίον* έχασαν το τελικό φωνήεν τους και κατέληξαν να λήγουν σε *-ιν* και *-ίν*. Τα παραδείγματα είναι συνηθισμένα σε επιγραφές και παπύρους από τον 2ο αιώνα και μετά, π.χ. *ἐνόρμιν* (115 μ.χ.), *ἡμιλίτριν* (265 μ.Χ.), *φυλακτήριν* (149 μ.χ.), *ἐπαύλιν, ἐπιστόλιν, ζωίδιν, πεπόνιν, πιττάκιν*[20]. Οι τύποι αυτοί δεν εκτόπισαν τους επιμηκέστερους τύπους, αλλά ήταν εναλλακτικοί. Ταυτόχρονα τα αρσενικά κύρια ονόματα σε *-ιος* έχασαν με τον ίδιο τρόπο το τελικό τους φωνήεν: ο *Ἀντώνιος* έγινε *Ἀντώνις* κ.ο.κ. Το γεγονός αυτό ανάγκασε τα ονόματα αυτά να περάσουν στην κατηγορία σε *-ης, -ην, -η*, που και η ίδια ήταν αποτέλεσμα μιας συγχώνευσης των ονομάτων με θεματικό φωνήεν *-α-* και με κατάληξη σε *-ης* όπως το όνομα *Χαρμίδης* και των ονομάτων με συμφωνικό θέμα όπως *Ἀριστοτέλης*, που είχε αρχίσει από τους κλασικούς χρόνους. Λίγες ενδείξεις υπάρχουν για μια παρόμοια αλλαγή στα κοινά ονόματα ή επίθετα σε *-ιος*.

ΤΟ ΛΕΞΙΛΟΓΙΟ ΤΗΣ ΚΟΙΝΗΣ

Στην ελληνιστική περίοδο το λεξιλόγιο αναπτύχθηκε με την παραγωγή και τον δανεισμό. Ορισμένα επιθήματα, συμπεριλαμβανομένων και κάποιων καινούργιων που πρωτοεμφανίστηκαν στα μετακλασικά Ελληνικά, έγιναν εξαιρετικά γόνιμα. Αυτά περιλαμβάνουν:

[19] Για την εξαφάνιση της δοτικής και τα υποκατάστατά της πβ. Humbert (1930)· Mihevc - Gabrovec (1960) 20-4· Jannaris (1897) 341-7.

[20] Πβ. Mayser (1923) 15-16· Gignac (1981) 25-8.

α) Το πρόσωπο που ενεργεί
- *της*
- *εὺς*
- *εύτης, -ευτὴς*
- *-άριος*
- *-ᾶς*
- *-τρια* (λατινικής προέλευσης)
- *-ισσα*

β) Ρηματικά αφηρημένα ουσιαστικά
- *-σις*
- *-σία* (που τείνει να αντικαταστήσει την κατάληξη *-σις* στη μεταγενέστερη κοινή)
- *-μὸς*
- *-μα*

(Οι αρχικές σημασιολογικές διακρίσεις ανάμεσά τους τείνουν να εξαλειφθούν).

γ) Αφηρημένα ουσιαστικά που δηλώνουν ιδιότητα
- *-ία*
- *-ότης*

δ) Τοπικά ουσιαστικά
- *-εὼν*
- *-τήριον*

ε) Ουσιαστικά που δηλώνουν το όργανο
- *-άριον* (λατινικής προέλευσης)
- *-τρον*

στ) Υποκοριστικά
- *-ιον*
- *-ίδιον*
- *-άριον*

ζ) Επίθετα που δηλώνουν ύλη
- *-ινος*

η) Επίθετα που δηλώνουν ιδιότητα
- *-ικὸς*
- *-ιος* (οι τρεις τελευταίες καταλήξεις τείνουν να εξισωθούν σημασιολογικά)

θ) Ρηματικά επίθετα
- *-τὸς*
- *-σιμος*

ι) Διάφορα επίθετα
- *-ιανὸς* (λατινικής προέλευσης)

κ) Ρήματα
- *-έω*
- *-όω*
- *-εύω*
- *-άζω*
- *-ίζω*

Ταυτόχρονα, μερικές παραγωγικές καταλήξεις που ήταν γόνιμες στα αρχαία και στην πρώιμη κοινή, έπαψαν να είναι παραγωγικές στην ύστερη κοινή, π.χ *-τήρ, -αινα, -σύνη* (που ξαναγίνεται παραγωγικό στα νέα Ελληνικά), *-θρον, -θρα, -τρα, -οῦς, -ύνω*. Σημειώνουμε ότι ανάμεσα στα παραγωγικά επιθήματα υπάρχουν μερικά λατινικής καταγωγής. Οι ομιλητές που τα γνώριζαν από τις λατινικές δάνειες λέξεις, τα χρησιμοποίησαν για να σχηματίσουν παράγωγα από ελληνικά θέματα. Έτσι, βρίσκουμε: *μηχανάριος, προβολάριος, ἀχυράριος, προθηκάριος, γραφιάριον, στρατιωτάριον, μαγιανός*[21].

Η κύρια πηγή των δάνειων λέξεων στην κοινή της ρωμαϊκής περιόδου ήταν τα Λατινικά. Πλήθος στρατιωτικοί και διοικητικοί όροι υιοθετήθηκαν, όπως επίσης ονόματα για τις μονάδες μετρήσεως, τα προϊόντα του εμπορίου και τα τεχνουργήματα δυτικής προέλευσης. Αυτές οι λατινικές δάνειες λέξεις μπήκαν στην ελληνική διαμέσου της προφορικής ή της παραλογοτεχνικής γλώσσας του φροντιστή στο στρατό, του φοροεισπράκτορα και του έμπορου - λογιστή. Η φιλολογική γλώσσα της εποχής απέφευγε, εκτός από πολύ λίγες εξαιρέσεις, αυτές τις δάνειες λέξεις. Είναι αξιοσημείωτο πως ο Ευαγγελιστής Λουκάς που έχει κάπως περισσότερες λογοτεχνικές αξιώσεις από τους υπόλοιπους συνοψιστές Ευαγγελιστές, συχνά βάζει στη θέση της λατινικής δάνειας λέξης του κειμένου τους μια ισοδύναμη ελληνική, π.χ. αντί *κεντυρίων* γράφει *ἑκατοντάρχης*, αντί *κῆνσος, φόρος*· αντί *μόδιος, σκεῦος*· αντί *κοδράντης, λεπτόν*, αντί *τίτλος* γράφει *ἐπιγραφή*. Η πολύ μεγάλη πλειοψηφία αυτών των λατινικών δάνειων λέξεων είναι ουσιαστικά ή επίθετα, π.χ. *ἀκτουάριος, βενεφικιάριος, λανάριος, κοδράντης, τροῦλλα, φορμαλεία, τρακτευτής, κλάσση, κουστωδία, βρακαρία* (που και το ίδιο προέρχεται από μια κελτική δάνεια λέξη στα Λατινικά, bracae

[21] Για τα παραγωγικά και μη παραγωγικά επιθήματα στην κοινή πβ. Palmer (1945) 6-18.

'παντελόνια'), *οσπίτιον, μανούβριον, κολλήγιον, ἀρμάριον, κιβάριον, βαλανάριον, λωρήκιον* (σχηματισμένο με ελληνικό υποκοριστικό επίθημα από τη λατινική λέξη lorica), *δησέρτωρ, κουράτωρ, κοντουβερνάλιος, ὀφικιάλιος, πραιτώριος, καγκελλωτός, δηπουτᾶτος, πλουμαριᾶτος, καρτιανός, μαγιστριανός.*

Πολλές από τις λέξεις αυτές παρέμειναν σαν ζωντανά στοιχεία στην ελληνική γλώσσα για πολύ καιρό αφότου είχε πάψει να υπάρχει οποιαδήποτε σημαντική ελληνολατινική διγλωσσία. Το γεγονός ότι ελληνικά παραγωγικά επιθήματα προσκολλώνται σε λατινικά θέματα, π.χ. *πορτᾶς, παστιλλᾶς, ἐξπελλευτής,* και το ότι ορισμένα λατινικά επιθήματα χρησιμοποιήθηκαν για να σχηματίσουν παράγωγα από ελληνικά θέματα, δείχνει πως αυτές οι δάνειες λέξεις δεν θεωρούνταν ξένα γλωσσικά στοιχεία της ομιλουμένης, παρόλο που η λόγια γλώσσα τις απέφευγε.

Είναι αξιοσημείωτο πως υπάρχουν ελάχιστα ρήματα ανάμεσα στις λατινικές δάνειες λέξεις. Είναι δύσκολο για την ελληνική γλώσσα να δανειστεί ρήματα, γιατί το ελληνικό ρήμα απαιτεί δύο θέματα — και στην κοινή μπορεί να χρειαστεί ακόμα και θέμα του παρακειμένου. Έτσι λοιπόν, κάθε δάνειο ρήμα πρέπει να προσαρμοστεί σ' ένα σχήμα συμπληρωματικών θεμάτων. Αυτό μπορεί να γίνει μόνο όταν προστεθούν σ' αυτό ορισμένα παραγωγικά ρηματικά επιθήματα, όπως π.χ. *-ίζω, -εύω*. Τα επιθήματα όμως αυτά θεωρούνταν χαρακτηριστικά των ρημάτων που παράγονται από ουσιαστικά και γι' αυτό το λόγο δεν μπορούσαν εύκολα να χρησιμοποιηθούν για να προσαρμόσουν τα λατινικά ρήματα στις ανάγκες της ελληνικής μορφολογίας. Έτσι βρίσκουμε ελληνικά ρήματα που σχηματίζονται από λατινικά ονοματικά θέματα, όπως π.χ. *ἀννωνεύω, δηληγατεύω, πραιδεύω, στατιωνίζω,* αλλά λίγα, αυτή την περίοδο, που παράγονται από λατινικά ρηματικά θέματα. Ανάμεσα στις σπάνιες εξαιρέσεις είναι τα *ἀπλικεύω, βιγλεύω* και *ῥογεύω*· τα δύο τελευταία μας έδωσαν αργότερα τα μεταρρηματικά ουσιαστικά *βίγλα* και *ῥόγα*.

Τα λατινικά ουσιαστικά και επίθετα μπορούσαν, κατά γενικό κανόνα, να προσαρμοστούν στα ελληνικά κλιτικά παραδείγματα χωρίς δυσκολία. Βρίσκουμε όμως να γίνονται πολλές αναλογικές τροποποιήσεις. Συνηθισμένες αυτή την περίοδο είναι οι αλλαγές στο γένος, π.χ. **limes** > *λίμιτον*, **expeditus** > *ἐξπέδιτον* (αναλογία με το *στρατόπεδον;*), **denarius** > *δηνάριον*, **camisia** > *καμίσιον*. Καμιά φορά και το γένος της δάνειας λέξης είναι

αβέβαιο, π.χ. *κανδηλάβρα* και *κανδήλαβρον, κούκουμος* και *κουκούμιον, λῶρις, λῶρον* και *λώριον, μάκελλος, μακέλλη* και *μάκελλον, μεμβράνα* και *μέμβρανον*. Η τάση να μπαίνουν στη θέση των αρσενικών και θηλυκών ονομάτων ουδέτερα υποκοριστικά είναι κοινή και για τις κληρονομημένες ελληνικές λέξεις και για τις λατινικές δάνειες λέξεις. Συχνά υπάρχουν αναλογικές αλλαγές στο επίθημα, π.χ. **patronus** > *πατρών*, **cohors** > *κόρτη*, **magister** > *μαγίστωρ*, **fabrica** > *φάβρικα, φαβρική, φάβριξ*. Που και που συναντάμε ελληνολατινικά υβρίδια, που οφείλονται σε λαϊκές ετυμολογίες, π.χ. *κλεισοῦρα* από το **clausura** + *κλείω*, *συμψέλιον* από το **subsellium** + *σύν*.[22]

Το λεξιλόγιο της κοινής είναι εξαιρετικά πλούσιο και αυτό οφείλεται τόσο στην ανάπτυξη των δικών της πηγών με την παραγωγή και τη σύνθεση, όσο και στην ικανότητά της να αφομοιώνει δάνειες λέξεις, κυρίως από τα Λατινικά, και να οικοδομεί πάνω τους με την παραγωγή και τη σύνθεση. Σε τέτοιες περιπτώσεις τα επιχειρήματα από τη σιωπή δεν αποδεικνύουν τίποτε. Αν εξετάσουμε όμως μερικές σελίδες ενός αρχαιοελληνικού λεξικού, π.χ. του Lidell - Scott - Jones, θα δούμε πως το μεγαλύτερο μέρος των λέξεων που καταγράφονται εκεί, πρωτομαρτυρούνται στην περίοδο που συζητάμε. Το λεξιλόγιο της ελληνικής γλώσσας τότε, όπως και στο μεσαίωνα και σ' ένα λίγο μικρότερο βαθμό σήμερα, ήταν απεριόριστο ως προς τον ελεύθερο σχηματισμό νέων παράγωγων και σύνθετων λέξεων όπως το απαιτούσε η γλωσσική περίσταση.[23]

Η ελληνική γλώσσα παράλληλα με τη δημιουργία και τον δανεισμό νέων λέξεων αύξησε τον λεξιλογικό της πλούτο προσαρτώντας καινούργιες σημασίες σε παλιές λέξεις. Η καλά εδραιωμένη φιλολογική παράδοση εξασφάλισε την επιβίωση στη χρήση των παλιών σημασιών, εν πάση περιπτώσει ανάμεσα στους γραμματισμένους, παράλληλα με τις καινούργιες σημασίες. Δείγματα αυτού του σημασιολογικού εμπλουτισμού είναι τα εξής:

[22] Για τις δάνειες λέξεις της λατινικής Πβ. Viscidi (1944)· Τριανταφυλλίδης (1909)· Magie (1905)· Cameron (1931)· Zilliacus (1935).

[23] Οι κατάλογοι των λέξεων στους Buck και Petersen (1945) είναι αποκαλυπτικοί ως προς την ελευθερία με την οποία αναπτύχθηκε το λεξιλόγιο σ' αυτή την περίοδο, παρόλο που πολλές δηλώσεις που αφορούν την πρώτη μαρτυρία μιας λέξης χρειάζονται αναθεώρηση.

ἀνακλίνομαι	: ακουμπώ σε κάτι - ξαπλώνω για δείπνο
ἀντίληψις	: κράτημα, υποστήριξη, άμυνα, απαίτηση - νοητική σύλληψη
ἄριστον	: πρωινό - φαγητό
διάφορον	: διαφορά, ασυμφωνία, ισολογισμός, έξοδα - μετρητά
δῶμα	: σπίτι (ποιητικό) - σκεπή, στέγη
ἔξοδος	: εκστρατεία, λιτανεία, πομπή, τέρμα - δαπάνες, έξοδα
ἐρωτάω	: ζητώ, ρωτώ - παρακαλώ, ικετεύω
κηδεία	: συγγένεια από γάμο - ξόδι, πένθος[24]
κοίμησις	: ύπνος - θάνατος
μνημεῖον	: ανάμνηση, θύμηση - τάφος
ὀψάριον	: μεζές - ψάρι
παιδεύω	: εκπαιδεύω - τιμωρώ
παρακαλέω	: προσκαλώ, καλώ - ανακουφίζω, παρηγορώ
παρρησία	: ελευθεροστομία - εμπιστοσύνη
πτῶμα	: πτώση - πτώμα, ερείπια
ῥύμη	: επίθεση, βιασύνη - δρόμος[25]
στενοχωρία	: περιορισμένος χώρος - δυσκολία, στενοχώρια
στόμαχος	: λαιμός, οισοφάγος - στομάχι
φθάνω	: περιμένω, προκαταλαμβάνω - φτάνω
χρηματίζω	: διαπραγματεύομαι, δίνω απάντηση (για μαντείο) - εξασκώ επάγγελμα

Στο πεδίο της σύνταξης η περίοδος που συζητάμε βρίσκεται σε μεταβατικό στάδιο. Η διάκριση ανάμεσα στη ρηματική και την ονοματική πρόταση διατηρήθηκε σε ολόκληρη την ιστορία της ελληνικής γλώσσας από τον Όμηρο ως την εποχή μας. Οι ρηματικοί τύποι, που δεν ξεχωρίζουν τα πρόσωπα, δηλ. το απαρέμφατο και η μετοχή, εξακολούθησαν να επιβιώνουν, παρά το γεγονός ότι παρουσιάστηκαν εναλλακτικοί τύποι για τις περισ-

[24] Ο Μέγας Κωνσταντίνος σε μια επιστολή χρησιμοποιεί τη λέξη *κηδέστρια* με την έννοια 'πεθερά' (Ευσέβιος, *Βί. Κωνστ.* 3.52). Η παλιότερη σημασία του *κῆδος* και των παραγώγων του φαίνεται ότι ήταν 'φροντίδα που εκδηλώνεται στην πράξη'.

[25] Ίσως η έννοια 'δρόμος' πηγάζει από εκείνη του 'αυλακιού', που μαρτυρείται στο *ῥυμοτομέω*. Η πρωταρχική σημασία φαίνεται ότι ήταν 'ρυάκι, αυλάκι νερού'.

σότερες συντακτικές τους χρήσεις.[26] Ιδιαίτερα το *ἵνα* + υποτακτική εμφανίζεται σαν μια εναλλακτική δομή για τις πιο πολλές χρήσεις του απαρεμφάτου εκτός από τον πλάγιο λόγο. Ο τονικός ρυθμός σε μερικούς *Ύμνους* του Ρωμανού (6ος αι.) μας δείχνει πως το *ἵνα* στην καθαυτό λειτουργία του ως υποτακτικού συνδέσμου — σαν απλός δείκτης της υποτακτικής, που συχνά δεν μπορούσε να διαχωριστεί μορφολογικά από την οριστική — άρχιζε να προφέρεται *ινά*: ο πρόγονος του νεοελληνικού *να*, που είναι ο δείκτης της υποτακτικής.[27] Καθώς το σύστημα των τριών εγκλίσεων — οριστική, υποτακτική και ευκτική — που τα αρχαία είχαν κληρονομήσει από τα ινδοευρωπαϊκά έδωσε τη θέση του σε ένα δυικό εγκλιτικό σύστημα, οριστική και υποτακτική, πάρα πολλές από τις διακρίσεις που έκανε η κλασική γλώσσα στη σύνταξη της σύνθετης πρότασης, δεν μπορούσαν πια να γίνουν. Το γεγονός αυτό καθρεφτίζεται στη φιλολογική γλώσσα της εποχής — ακόμα και σ' αυτή που επιζητά να μιμηθεί τα αττικά — με τη χαλαρότητα στη χρήση των εγκλίσεων. Υποτακτική και ευκτικές χρησιμοποιούνται παράλληλα σε παρόμοιο γλωσσικό περιβάλλον ενώ παρουσιάζονται οριστικές σε περιπτώσεις που τα αρχαία απαιτούσαν μια υποτακτική ή ευκτική κ.ο.κ. Ιδιαίτερα, είναι φανερό ότι δεν γινόταν πια η διάκριση ανάμεσα στις γενικές και ειδικές αναφορικές και χρονικές προτάσεις: οι *ὅταν, ἐπειδὰν* κλπ. χρησιμοποιούνται από τώρα και στο εξής με οριστική. Με την εξαφάνιση της δυνητικής ευκτικής εμφανίζεται μια νέα σειρά από περιφραστικές δομές, στις οποίες τον παρατατικό ενός βοηθητικού ρήματος — του *ἔχω* ή *μέλλω* ή *θέλω* ή *ὀφείλω* — ακολουθεί ένα απαρέμφατο. Τα αρνητικά μόρια *οὐ* και *μὴ* χρησιμοποιούνται ολοένα και περισσότερο με τέτοιο τρόπο ώστε το *οὐ* να γίνεται η άρνηση της οριστικής και το *μὴ* η άρνηση όλων των άλλων πτώσεων. Η παράταξη με το *καὶ* συχνά παραμερίζεται από την

[26] Πραγματικά πολλά παραλογοτεχνικά κείμενα χρησιμοποιούν ευρύτατα αλλά και αρκετά απερίσκεπτα το απαρέμφατο, το οποίο, παρόλο που έχανε τη θέση του στο σύστημα της γλώσσας, ήταν στη διάθεση των ομιλητών για ποικίλους σκοπούς. Ιδιαίτερα, το έναρθρο ουσιαστικό απαρέμφατο μας παρέχει μια εναλλακτική λύση για διάφορους τύπους δευτερευουσών προτάσεων τις οποίες οι ομιλητές και οι συγγραφείς δεν ένιωθαν πια σίγουροι να σχηματίσουν σωστά και χωρίς αμφιβολία. Πβ. Weierholt (1963) 38-53· Joseph (1978) 10-52.

[27] Trypanis (1960.

υπόταξη: π.χ. *Τί μοι παρέχεις καὶ παρέχω σοι τίποτε τὰ μέγιστα σοῦ εὐεργετοῦν* (Ιωάννης Μόσχος).[28]

Ο ΑΤΤΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΕΠΑΚΟΛΟΥΘΑ ΤΟΥ

Προς τα τέλη του πρώτου αιώνα π.Χ., βρίσκουμε γραμματικούς και ρητοροδιδασκάλους να κηρύττουν ένα καινούργιο δόγμα: ότι δεν πρέπει να αφήνουμε τη γλώσσα να αλλάζει και να εξελίσσεται εφόσον κάθε αλλαγή είναι παρακμή, ότι τα μόνα 'ορθά' Ελληνικά είναι η γλώσσα που χρησιμοποιούν οι κλασικοί αττικοί συγγραφείς και ακόμα ότι η κοινή — και στην κοινόχρηστη από όλες τις τάξεις προφορική μορφή της και σαν λογοτεχνική γλώσσα — πρέπει να εξοβελιστεί επειδή είναι προϊόν άγνοιας, ξεπεσμού και χυδαιότητας. Στους δύο αιώνες που ακολούθησαν το κίνημα αυτό απέκτησε κύρος και επιρροή, έφτασε στο σημείο να κυριαρχήσει στη σχολική διδασκαλία της γλώσσας και επηρέασε πολύ όλη τη λογοτεχνική πεζογραφία, οδηγώντας σε μια συνειδητή μίμηση αρχαίων γλωσσικών σχημάτων, πραγματικών ή φανταστικών, και σε μια σκόπιμη απόρριψη της ζωντανής και εξελισσόμενης γλώσσας σαν μέσο του επίσημου προφορικού λόγου και της λογοτεχνίας. Με αυτό τον τρόπο έγινε η αρχή της διγλωσσίας που αποτέλεσε το πιο έκδηλο γνώρισμα της ελληνικής γλώσσας σ' όλη τη διάρκεια της μεταγενέστερης ιστορίας της.

Οι αιτίες ήταν πιθανόν πολλαπλές, επενεργώντας σε διαφορετικά επίπεδα του συνειδητού. Δυστυχώς σήμερα δεν είμαστε σε θέση να καθορίσουμε πού ακριβώς οφείλεται η τεράστια επιτυχία αυτού του κινήματος της γλωσσικής καθαρολογίας. Οι ακόλουθοι παράγοντες πρέπει να λογαριαστούν ανάμεσα στους σημαντικότερους:

(1) Η αυξανόμενη ανακολουθία ανάμεσα στη σύγχρονη ζωντανή ομιλία και στη γλώσσα των γραμματειακών κειμένων πάνω στα οποία βασιζόταν η εκπαίδευση. Και καθώς προχωρούσε η γλωσσική εξέλιξη της κοινής,το πρόβλημα γινόταν όλο και πιο πιεστικό για τους δασκάλους.

[28] Για τη συμπερασματική και την τελική χρήση του *καί* πβ. Ljungvik (1932) 39-64· Tabachovitz (1943) 8-10· van Dijk-Wittop Koning (1972).

(2) Οι ρητοροδιδάσκαλοι αντιδρώντας σ' ένα ανθηρό και περίτεχνο ύφος που ήταν πολύ διαδεδομένο τον 1ο αιώνα π.Χ. προέτρεπαν προς μια στενότερη μίμηση των κλασικών προτύπων. Η μίμηση του ύφους τους γρήγορα έφερε μαζί της και τη μίμηση των γλωσσικών τους σχημάτων. Αυτό συμβαίνει με μια ιδιαίτερη ευκολία στα Ελληνικά, όπου η γλωσσική μορφή που χρησιμοποιείται εκπληρώνει κατά μεγάλο μέρος τη συγκεκριμένη περίσταση, δηλ. στα λογοτεχνικά έργα ο γλωσσικός τύπος λειτουργεί και σαν λογοτεχνικό είδος.

(3) Η αντίδραση στη ρωμαϊκή επικυριαρχία οδήγησε, ιδιαίτερα ύστερα από τους μιθριδατικούς πολέμους και το καταπιεστικό καθεστώς του Σύλλα στην Ελλάδα και τη Μικρά Ασία, σε ένα νοσταλγικό πισωγύρισμα στην ένδοξη εποχή της ελληνικής ελευθερίας. Οι ρητοροδιδάσκαλοι χειρίζονταν σχεδόν αποκλειστικά θέματα παρμένα από την περίοδο ανάμεσα στους περσικούς πολέμους και τον Μ. Αλέξανδρο και αδιαφορούσαν για την εποχή τους. Οι κλασικοί συγγραφείς έγιναν το μόνο πρότυπο άξιο μίμησης: αν μπορούσαν οι άνθρωποι να μιλήσουν και να γράψουν όπως οι μεγάλοι πρόγονοί τους ίσως να ξαναζωντάνευαν με κάποιο τρόπο τη χαμένη δόξα της Ελλάδας.

(4) Μια κοινωνία με βαθιές ταξικές διακρίσεις χρειάζεται σύμβολα κοινωνικού και οικονομικού γοήτρου. Οι Άγγλοι ξέρουν πολύ καλά τον ρόλο που μπορεί να παίξει η γλώσσα σαν ένδειξη για την κοινωνική θέση του ομιλητή. Έτσι και στην αρχαιότητα, η ζωντανή εξελισσόμενη ομιλία του κοινού λαού που δεν είχε καμιά λογοτεχνική παιδεία, περιφρονούνταν από εκείνους που ήταν αρκετά εύποροι ώστε να έχουν σπουδάσει και που βρήκαν στη διαφορά της καθαρολόγας γλώσσας τους από τη γλώσσα των λαϊκών μαζών ακριβώς το είδος του συμβόλου που ζητούσαν.

(5) Είναι πιθανό ότι τα πρώτα σημάδια μιας καινούργιας διαλεκτικής διαφοροποίησης άρχισαν να εμφανίζονται στην κοινή, παρόλο που έχουμε ελάχιστες άμεσες μαρτυρίες γι' αυτό.

Στην περίοδο αυτή βρίσκουμε ν' αναπτύσσεται ένα σώμα διδακτικών λογοτεχνικών έργων, που προδιαγράφουν τι πρέπει να λέει και τι δεν πρέπει να λέει κανείς σε όλα τα επίπεδα, από τη φωνολογία ως τη σύνταξη. Οι οδηγίες αυτές συνήθως δεν είναι γενικές αλλά συγκεκριμένες του τύπου: 'πες Α, όχι Β'. Απαρχαιωμένες λέξεις από τα λογοτεχνικά κείμενα επαναφέρθηκαν

στη ζωή ενώ οι λέξεις της κοινής που τις είχαν αντικαταστήσει αναθεματίστηκαν σαν 'λανθασμένες', 'χυδαίες' και 'σκανδαλώδεις'. Δίνεται προτεραιότητα σε πεπαλαιωμένες κλίσεις σε βάρος των καθημερινά κοινόχρηστων κλίσεων, δίνεται μια νέα αν και τεχνητή παράταση ζωής σε αττικούς τύπους που είχαν πέσει σε αχρηστία, όπως ο δυικός αριθμός και η επονομαζόμενη αττική κλίση, και απαρχαιωμένες σημασίες των λέξεων διακηρύσσονται ως οι μόνες σωστές. Συχνά γίνεται διάκριση ανάμεσα στην 'αττική' και την 'ελληνική' χρήση: η πρώτη αναφέρεται στις απαρχαιωμένες λέξεις και τους τύπους που απαντούν στην πεζογραφία της κλασικής περιόδου, ενώ η δεύτερη στους μετακλασικούς τύπους της κοινής που χρησιμοποιούνται στη ζωντανή γλώσσα. Που και που επιχειρούνται και πιο περίπλοκες ταξινομήσεις.

Η χρήση των 'αττικών' λέξεων και τύπων έγινε ένδειξη παιδείας και λογοτεχνικής αποδοχής. Το κριτήριο της ορθής χρήσης ήταν αν η λέξη ή ο τύπος μαρτυρούνταν σε ένα περιορισμένο σώμα λογοτεχνικών έργων που γράφτηκαν πέντε αιώνες νωρίτερα. Η αρχαία αυθεντία αντικατέστησε τον αυθορμητισμό. Υπάρχει ένα πρόσωπο στους *Δειπνοσοφιστές* του Αθήναιου που έχει το παρατσούκλι *Κειτούκειτος*, επειδή η μόνιμη ερώτησή του για κάθε νέο αντικείμενο ή θέμα που έμπαινε στη συζήτηση ήταν αν το όνομά του μαρτυρείται ή όχι στο corpus της κλασικής λογοτεχνίας: *κεῖται ἢ οὐ κεῖται*. Η κανονική σχέση ανάμεσα στην ομιλούμενη και στη γραπτή γλώσσα αντιστράφηκε: η ομιλία έπρεπε να ακολουθεί τη γραφή.

Σαν άμεση μαρτυρία για τις γλωσσικές θεωρίες των αττικιστών έχουμε έναν αριθμό λεξικών που θέσπιζαν την ορθή χρήση και αποσπάσματα από πολλά άλλα έργα αυτού του είδους που βρίσκονται ενσωματωμένα σε ερμηνευτικά σχόλια κλασικών έργων. Η πρακτική που ακολουθούσαν οι ίδιοι οι συγγραφείς αποτελεί για μας μια έμμεση μαρτυρία.

Κανένα λογοτεχνικό έργο της πεζογραφίας του 1ου αιώνα μ.Χ. δεν έμεινε ανεπηρέαστο από το αττικιστικό κίνημα.[29] Δεν

[29] Σχετικά με τη γλώσσα και το ύφος των ελλήνων πεζογράφων που επηρεάστηκαν από τον αττικισμό, το βασικό κλασικό έργο είναι ακόμα του Schmid (1887-1897), ανατυπωμένο το 1966· πβ. επίσης τον Τριανταφυλλίδη (1937). Ο Bowie (1970) διαφωτίζει το θέμα του κοινωνικού και πολιτιστικού πλαισίου του αττικισμού. Ο Reardon (1971) μας παρέχει μια λεπτομερή και οξυδερκή μελέτη για τους τρόπους με τους οποίους εκδηλώθηκε ο αττικισμός στη λογοτεχνία.

μπορούσε να γίνει και διαφορετικά σε μια κοινωνία όπου η παιδεία ήταν πλατιά διαδεδομένη και όπου αυτό που έδινε την ελληνική ταυτότητα ήταν περισσότερο η μόρφωση και ο τρόπος ζωής παρά η φυλετική καταγωγή. Υπήρχαν όμως διαφορές στον βαθμό και την ποιότητα αυτής της επίδρασης. Οι επαγγελματίες ρητοροδιδάσκαλοι όπως ο Ηρώδης ο Αττικός, οι Φιλόστρατοι, ο Αιλιανός, ο Αίλιος Αριστείδης και ο Δίων ο Χρυσόστομος προσπαθούσαν σχολαστικά να αποφεύγουν λέξεις και τύπους της κοινής, ενώ το κείμενό τους είναι κατεσπαρμένο με αττικές εκφράσεις απανθισμένες από τα λεξικά, καθώς επιχειρούν μάταια να απομιμηθούν μια γλώσσα και ένα ύφος δημιουργημένα πεντακόσια χρόνια νωρίτερα. Ο Λουκιανός είναι ένας προσεκτικός αττικιστής, παρόλο που στα έργα του *Λεξιφάνης* και *Ρητόρων διδάσκαλος* διακωμωδεί τις σχολαστικές υπερβολές κάποιων συγχρόνων του. Συγγραφείς που έχουν πολλά να πούνε, όπως ο Πλούταρχος και ο Γαληνός, ακολουθούν πολλούς από τους γενικούς αττικιστικούς κανόνες, αλλ' αποφεύγουν τη δουλική καταλεπτώς μίμηση των αρχαίων προτύπων και είναι πρόθυμοι να αντλήσουν από την ομιλούμενη γλώσσα της εποχής τους, ιδιαίτερα στο ζήτημα του λεξιλογίου τους. Ο Γαληνός έκανε μερικές ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις πάνω στο θέμα της γλώσσας: καταδικάζει 'τους επαγγελματίες της ψευτομόρφωσης' ονομάζοντάς τους με τη λέξη *ῥάφανος* — λέξη που χρησιμοποίησαν οι Αθηναίοι 600 χρόνια πριν —, ένα λαχανικό που όλοι οι Έλληνες τώρα ονομάζουν *κράμβη*.[30] Κοροϊδεύει τους σχολαστικούς αττικιστές που λένε *κοιτωνήτης* αντί *σωματοφύλαξ*.[31] Υπερασπίζοντας εκτενώς τη γλώσσα και το ύφος του από τις κατηγορίες ενός κριτικού, μας λέει πως χρησιμοποιεί τη λεγόμενη *κοινὴν διάλεκτον*. Αυτή η γλώσσα, είτε είναι μια ποικιλία της αττικής είτε όχι, περικλείει σίγουρα στοιχεία από άλλες διαλέκτους: ζητά από τον κριτικό του να διατηρήσει αυτή τη διάλεκτο καθαρή και να μην τη μολύνει με δάνεια από την κιλικιακή, τη συριακή, τη γαλατική — ή την αθηναϊκή — διάλεκτο. Προσθέτει πως από τον πατέρα του είχε μάθει έναν ιδιαίτερα καθαρό ελληνικό γλωσσικό τύπο.[32] Όποια ερμηνεία κι αν δώσουμε σ' αυτό το

[30] Γαληνός VI 633.4 K.
[31] Γαληνός XIV 624.17 K.
[32] Γαληνός VIII 581-588 K.

ξέσπασμά του, αυτό αποτελεί μαρτυρία για τη δυσκολία με την οποία οι συγγραφείς επέλεγαν τον σωστό γλωσσικό τύπο για τον δημόσιο ή επίσημο λόγο τους. Ο νεαρός Μάρκος Αυρήλιος ζητά από τη μητέρα του, γράφοντάς της στα Ελληνικά, να τον συγχωρήσει αν τυχόν μεταχειρίστηκε απρόσεκτα κάποια λανθασμένη, βάρβαρη, αδόκιμη ή μη αττική λέξη.[33] Ο ίδιος Μάρκος Αυρήλιος στο φιλοσοφικό ημερολόγιό του, που κρατούσε σαν αυτοκράτορας, δεν ασχολείται πια με τέτοια ασήμαντα ζητήματα και γράφει στη λογοτεχνική κοινή — *Τα εις εαυτόν* δεν γράφτηκαν για να δημοσιευτούν. Και οι στωικοί φιλόσοφοι της ρωμαϊκής περιόδου περιφρονούσαν κατά γενικό κανόνα όσα ήταν οι μόνιμες έγνοιες των ρητοροδιδασκάλων.

Αν λάβουμε υπόψη μας τη συνειδητή προσπάθεια που απαιτούσε ο αττικισμός, δεν μας εκπλήσσει το γεγονός ότι οι αττικίζοντες συγγραφείς αποτυχαίνουν συνεχώς στο σκοπό τους: γιατί αποδέχονται τύπους της κοινής που οι γραμματικοί τους έχουν λογοκρίνει — κάτι πάρα πολύ κοινό για να δώσουμε παραδείγματα — ή επιδεικνύοντας υπερβολικό ζήλο φτιάχνουν ψευδοαττικισμούς, υπερδιορθωμένους τύπους που δεν υπήρξαν ποτέ στην αρχαία αττική διάλεκτο. Η γραμματεία αυτής της περιόδου είναι γεμάτη από μέσες φωνές εκεί όπου η αττική χρησιμοποιεί στην πραγματικότητα την ενεργητική φωνή, από δοτικές που χρησιμοποιούνται λανθασμένα, π.χ. για χρονική διάρκεια, από ευκτικές σε υποθετικές προτάσεις που εισάγονται με το *ἐάν* ή σε τελικές προτάσεις με ακολουθία σε αρχικούς χρόνους. Στο επίπεδο της μορφολογίας βρίσκουμε γλωσσικά τερατουργήματα όπως: *ῥὶν* αντί *ῥίς* (αναλογικά με τη γενική *ῥινός*), *συνεωρτάζομεν* με λανθασμένη αττική αύξηση κατά το σχηματισμό *ἑώρακα*, *ἀγγελῆναι* αντί *ἀγγελθῆναι* επειδή θεωρούσαν τους παθητικούς αορίστους σε *-ην* πιο εκλεπτυσμένους από εκείνους σε *-θην*, το *ἑλῶ* σαν μέλλοντα του *αἱρέω*, *οἰσάμενος* σαν μετοχή αορίστου αναλογικά από τον μέλλοντα *οἴσομαι*, *φυήσομαι* από το *φύω* (ενδεχομένως αναλογικά με το *ῥυήσομαι*), *στενάζειε* με κατάληξη ευκτικής αορίστου κολλημένη σε ενεστωτικό θέμα, *ὤρυγε* αντί *ὤρυξε* κ.ο.κ. Όλοι αυτοί προσπαθούσαν να γράψουν σε μια γλώσσα για την οποία οι γνώσεις τους ήταν ελλιπείς και έκαναν αναρίθμητα και χοντρά λάθη. Από τότε το

[33] Μ. Αυρήλιος επιστ. στον Fronto σ. 22.16-20 van den Hout.

φαινόμενο αυτό υπήρξε ένα από τα χαρακτηριστικά σημάδια της ελληνικής διγλωσσίας.

Για να δείξουμε με ποιον τρόπο οι αττικιστές απέρριπταν συνειδητά τη ζωντανή γλώσσα του καιρού τους θα παραθέσουμε μερικά πολύ γνωστά χωρία από τα Ευαγγέλια — που, στο σύνολό τους, αντιπροσωπεύουν εξαιρετικά καλά την ομιλούμενη γλώσσα του 1ου αιώνα μ.Χ. — πλάι πλάι με ορισμένες παρατηρήσεις του αττικιστή λεξικογράφου Φρύνιχου (δεύτερο μισό του 2ου αι.). Πρέπει να έχουμε κατά νου πως ο Φρύνιχος δεν σχολιάζει τη γλώσσα της Καινής Διαθήκης, την ύπαρξη της οποίας πιθανότατα αγνοεί τελείως, αλλά τα 'λάθη' που έκαναν οι μαθητές του στη λογοτεχνική θεματογραφία τους.

Καινή Διαθήκη	Φρύνιχος
1. *Πάτερ εὐχαριστῶ σοι.* Ιωάννης 21.41	*Εὐχαριστεῖν οὐδεὶς τῶν δοκίμων εἶπεν, ἀλλὰ χάριν εἰδέναι. Εκλογή* 10
2. *Ἄρον τὸν κράββατόν σου καὶ περιπάτει.* Μάρκος 2.9	*Σκίμπους λέγε, ἀλλά μὴ κράββατος. Εκλογή* 41[34]
3. *Εὐκολώτερόν ἐστι κάμηλον διὰ τρυπήματος ῥαφίδος διελθεῖν.* Ματθ. 19.24	*Βελόνη καὶ βελονοπώλης ἀρχαῖα, ἡ δὲ ῥαφίς τί ἐστιν οὐκ ἄν τις γνοίη. Εκλογή*63
4. *Κρούσαντος δὲ αὐτοῦ τὴν θύραν. Πράξ.* 12.3	*Κροῦσαι τὴν θύραν ἴσως μέν που παραβεβίασται ἡ χρῆσις· ἄμεινον δὲ τὸ κόπτειν τὴν θύραν. Εκλογή* 148
5. *Ὁμοία ἐστὶν βασιλεία τῶν οὐρανῶν κόκκῳ σινάπεως.* Ματθ. 13.31	*Σίναπι οὐ λεκτέον, νᾶπυ δέ. Εκλογή* 252

[34] Όταν ο επίσκοπος Τριφύλλιος από τη Λήδρα της Κύπρου, ένας μορφωμένος άνδρας και συγγραφέας ερμηνευτικών σχολίων στον *Ύμνο του Σολομώντος* κατά τη διάρκεια μιας λειτουργίας αντικατέστησε το *κράββατος* με το *σκίμπους* στο ευαγγελικό χωρίο '*Ἄρον τὸν κράββατόν σου καὶ περιπάτει*' ο Κύπριος συνάδελφός του Αγ. Σπυρίδωνας από την Τριμιθούντα — που είχε λάβει μέρος στη Σύνοδο της Νίκαιας — τον επέπληξε με αυτά τα λόγια: (Είσαι τόσο πολύ ανώτερος από Εκείνον που είπε *κράββατος* ώστε ντρέπεσαι να χρησιμοποιήσεις τα λόγια Του;) (Σωζόμενος, *Ιστ. Εκκλησ.* 1.11).

6. *Βρέχει ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους*. Ματθ. 5.45	*Βρέχει ἐπὶ τοῦ ὕει... παντελῶς ἀποδοκιμαστέον τοὔνομα. Εκλογή* 255
7. *'Εκάμμυσαν τοὺς ὀφθαλμούς*. Ματθ. 8.5	*Καμμύει· τοσαύτη κακοδαιμονία περί τινάς ἐστι τῆς βαρβαρίας, ὥστ' ἐπειδὴ "Αλεξις κέχρηται τῷ καμμύειν ἠμελημένως ἐσχάτως, αἱρεῖσθαι καὶ αὐτοὺς οὕτω λέγειν, δέον ὡς οἱ ἄριστοι τῶν ἀρχαίων καταμύειν. Εκλογή* 316
8. *Τὸ θυγάτριόν μου ἐσχάτως ἔχει*. Μάρκ. 5.23	*'Εσχάτως ἔχει ἐπὶ τοῦ μοχθηρῶς ἔχει καὶ σφαλερῶς τάττουσιν οἱ σύρφακες. Εκλογή 369*
9. *Μακάριος ὅστις φάγεται ἄριστον*. Λουκάς 14.15	*Φάγομαι βάρβαρον, λέγε οὖν ἔδομαι καὶ κατέδομαι· τοῦτο γὰρ 'Αττικόν. Εκλογή* 300
10. *'Απελεύσονται οὗτοι εἰς κόλασιν αἰώνιον*. Ματθ. 25.46	*'Απελεύσομαι παντάπασι φυλάττου· οὔτε γὰρ οἱ δόκιμοι ῥήτορες, οὔτε ἡ ἀρχαία κωμῳδία, οὔτε Πλάτων κέχρηται τῇ φωνῇ· ἀντὶ δ' αὐτοῦ τῷ ἄπειμι χρῶ καὶ τοῖς ὁμοειδέσιν ὡσαύτως. Εκλογή* 24
11. *'Επὶ ὀλίγα ἦς πιστός*. Ματθ. 25.21	*Ἧς ἐν ἀγορᾷ σόλοικον. λέγε οὖν ἦσθα. Εκλογή* 118
12. *'Ο δὲ Παῦλος τοῖς ἀδελφοῖς ἀποταξάμενος ἐξέπλει. Πράξ*. 18.21	*'Αποτάσσομαι σοι ἔκφυλον πάνυ· χρὴ λέγειν ἀσπάζομαί σε· οὕτω γὰρ καὶ οἱ ἀρχαῖοι εὑρίσκονται λέγοντες ἐπειδὰν ἀπαλλάττωνται ἀλλήλων. Εκλογή* 14
13. *'Εδέετο δὲ αὐτοῦ ὁ ἀνήρ*. Λουκάς 8.38	*'Εδέετο, ἐπλέετο. 'Ιακὰ ταῦτα· ἡ δὲ 'Αττικὴ συνήθεια συναίρει, ἐδεῖτο, ἐπλεῖτο, ἐρρεῖτο. Εκλογή* 340

Η Καινή Διαθήκη, καθώς είδαμε, ουσιαστικά γράφτηκε στην προφορική κοινή του καιρού της, παρά το γεγονός ότι υπάρχουν ποικίλες βαθμίδες λογοτεχνικών αξιώσεων —ο Λουκάς συχνά κάνει κάποιες 'διορθώσεις' στον Μάρκο, οι επιστολές του Παύλου είναι πιο λογοτεχνικές από τα Ευαγγέλια, η Αποκάλυψη έχει τόσες πολλές γλωσσικές ανωμαλίες και ιδιορρυθμίες που είναι πιθανό ο συγγραφέας της να μην ήξερε καλά τα Ελληνικά. Οι χριστιανοί συγγραφείς της πρώιμης περιόδου, οι αποκαλούμενοι Αποστολικοί Πατέρες, ακολουθούσαν γενικά το πρότυπο της Καινής Διαθήκης και έγραφαν όπως μιλούσαν χωρίς να δίνουν σημασία στα διδάγματα των ειδωλολατρών γραμματικών και των ρητοροδιδασκάλων, τους οποίους και περιφρονούσαν. Ο *Ποιμήν* του Ερμά αποτελεί ένα μνημείο της προφορικής κοινής όπως επίσης και η *Διδαχή*: ο Κλήμης από τη Ρώμη έχει από καιρό σε καιρό λογοτεχνικές αξιώσεις. Τα Απόκρυφα της Καινής Διαθήκης είναι σε μεγάλο μέρος τους γραμμένα στη λαϊκή γλώσσα της εποχής τους κ.ο.κ.[35] Κατά τον ίδιο τρόπο μερικοί από τους πρώτους βίους Αγίων είναι γραμμένοι στην ομιλούμενη του καιρού τους με λίγο πολύ ισχυρές επιδράσεις από την Καινή Διαθήκη. Αυτή η γλωσσική μορφή θα μπορούσε να είχε αποτελέσει το πρότυπο της χριστιανικής ελληνικής γραμματείας και έτσι θα μπορούσε να ξεπεραστεί η διγλωσσία που εισήγαγαν οι αττικιστές. Αλλά οι χριστιανοί συγγραφείς που είχαν σαν σκοπό τους να προσηλυτίσουν μορφωμένους ειδωλολάτρες έπρεπε να γράφουν — ενδεχομένως και να κηρύττουν — σε μια γλώσσα που οι αναγνώστες τους θα την αποδέχονταν. Έτσι, από τον δεύτερο αιώνα και πέρα, βρίσκουμε τους χριστιανούς απολογητές να γράφουν λίγο πολύ σε μια αττικίζουσα ελληνική γλώσσα, να δέχονται δηλαδή τη διγλωσσία ως γεγονός. Τον 3ο αι. όταν ο Κλήμης από την Αλεξάνδρεια έγραφε για τον παγανιστικό κόσμο αλλά και για τους χριστιανούς συνανθρώπους του, χρησιμοποιούσε την αττικίζουσα φιλολογική γλώσσα της εποχής του, όπως ακριβώς προσπαθούσε και να ερμηνεύσει τα χριστιανικά δόγματα από την άποψη της ελληνιστικής φιλοσοφίας. Όταν ο χριστιανισμός, που αρχικά περιοριζόταν στο μεγαλύτερο μέρος του στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις, κατάφερε να εισχωρήσει και στις μορφωμένες ανώτερες

[35] Πβ. Ljungvik (1926)· Ghedini (1937).

τάξεις της ελληνόφωνης κοινωνίας, το πρόβλημα για μια αποδεκτή γλωσσική μορφή οξύνθηκε. Το γόητρο της αρχαΐζουσας φιλολογικής γλώσσας ήταν τεράστιο: ήταν ο μόνος τύπος της ελληνικής γλώσσας που διδασκόταν στα σχολεία. Η χρήση της προφορικής γλώσσας σε επίσημες περιστάσεις στιγματιζόταν ως βάρβαρη και ίσως να προκαλούσε αμηχανία όταν την χρησιμοποιούσαν σε μια παρέα. Η Καινή Διαθήκη, παρόλο που αποτελούσε τον Λόγο του Θεού, δεν ήταν ένα αποδεκτό γλωσσικό πρότυπο γι' αυτούς τους νέους χριστιανούς. Ο εκκλησιαστικός ιστορικός Σωκράτης, γράφοντας για την προσπάθεια του αυτοκράτορα Ιουλιανού να εμποδίσει τους χριστιανούς να διδάσκουν στα σχολεία, παρατηρεί πως η Αγία Γραφή μας διδάσκει θαυμαστά και θεία δόγματα, αλλά δεν μας διδάσκει την τέχνη της λογοτεχνικής γραφής ώστε να μπορούμε να απαντούμε σ' αυτούς που προσβάλλουν την αλήθεια (*Ιστ. Εκκλησ.* 3.16). Οι μεγάλοι Πατέρες του 4ου αι. — οι πιο πολλοί ανήκαν στις ανώτερες τάξεις και είχαν την παραδοσιακή, αρχαΐζουσα παιδεία — όπως ο Βασίλειος, ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός, ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, όλοι τους απέρριψαν χωρίς ενδοιασμούς την προφορική γλώσσα της εποχής τους ως γλωσσικό μέσο για τη γραφή και το κήρυγμα και προτίμησαν την αρχαΐζουσα φιλολογική γλώσσα που ήταν ένα είδος lingua franca για τις μορφωμένες τάξεις.[36] Υπάρχει μια ιστορία πως μια γυναίκα διέκοψε κάποτε ένα κήρυγμα του Χρυσόστομου για να παραπονεθεί ότι δεν μπορούσε να καταλάβει ούτε τα μισά απ' όσα έλεγε, σε τόση απόσταση βρισκόταν η γλώσσα του από τη γλώσσα των λαϊκών μαζών. Ο Χρυσόστομος, όπως λένε, πρόθυμα αποτέλειωσε την ομιλία του στη λαϊκή γλώσσα. Αλλά είναι βέβαιο πως ποτέ δεν έγραψε σ' αυτή τη γλώσσα.[37] Αυτοί οι συγγραφείς μεταχειρίζονταν το χαρισματικό κύρος της Καινής Διαθήκης και της μετάφρασης των Εβδομήκοντα με τέτοιο τρόπο ώστε να ενσωματώνουν λέξεις και εκφράσεις από αυτά τα

[36] Fabricius (1962), (1967).

[37] Την ιστορία μας αφηγείται ο F.W. Mullach, *Grammatik der griechischen Vulgärsprache in historischer Entwicklung*, Βερολίνο, 1856, 68-9. Ο Mullach δεν μας αναφέρει τον συγγραφέα. Η ίδια ιστορία εμφανίζεται στον *Βίο του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου* από τον Κοσμά τον Κοτζάμπαση (F. Halkin, *Douze récits byzantins sur S. Jean Chrysostome*, Βρυξέλλες, 1977, 433), ένα κείμενο που δεν είχε ακόμα δημοσιευτεί όταν ο Mullach έγραψε το βιβλίο του.

κείμενα στη δική τους αρχαΐζουσα γλώσσα, όπως γίνεται με τους τεχνικούς όρους ή τα χωρία μιας ξένης γλώσσας: σ' ένα καθαρά λεξιλογικό επίπεδο δηλαδή, ενώ απέρριπταν τα μορφολογικά και συντακτικά γνωρίσματα της γλώσσας της Βίβλου.

Η εξέλιξη αυτή σφράγισε τη μοίρα της προφορικής γλώσσας, προικοδότησε νέο γόητρο στη λόγια γλώσσα και διαιώνισε τη διγλωσσία που άρχισαν οι δάσκαλοι των σχολείων τέσσερις αιώνες πριν. Η γλώσσα των Πατέρων της Εκκλησίας έγινε για χίλια χρόνια το πρότυπο σχεδόν όλης της μεταγενέστερης γραμματείας. Είναι αλήθεια πως υπήρχε ένα υπόγειο ρεύμα συγγραμμάτων σε μια γλωσσική μορφή που έκανε μεγαλύτερες ή μικρότερες παραχωρήσεις στην ομιλούμενη γλώσσα, αλλά αυτό το ρεύμα παρέμεινε πάντοτε ταπεινό. Τα κείμενα αυτά είχαν συχνά επαρχιακή ή και αγροτική προέλευση και γι' αυτό ήταν λιγότερο εκτεθειμένα στις κοινωνικές και πολιτιστικές πιέσεις που ασκούνταν στα μεγάλα αστικά κέντρα. Γράφτηκαν κυρίως από καλόγερους — συχνά τη μόνη μορφωμένη ομάδα σε μια αγροτική κοινωνία — αλλά δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι γράφτηκαν για καλόγερους· εφόσον διαβάζονταν μεγαλόφωνα στους λαϊκούς, θα τους παρείχαν τόσο μια πνευματική διαπαιδαγώγηση όσο και μια ζωηρή περιγραφή ενός ιδανικού τύπου ανθρώπου που θα γινόταν εύκολα αποδεκτός από τους απλούς ανθρώπους.[38]

Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΔΙΑΛΕΚΤΩΝ

Η εξάπλωση της κοινής ήταν η αιτία για τη γενική εξαφάνιση των αρχαίων διαλέκτων, ενώ οι νέες διάλεκτοι που αρχίζουν να εμφανίζονται στα τελευταία μεσαιωνικά χρόνια είναι όλες τους εξελίξεις που προέκυψαν από την κοινή και καμιά φορά έχουν ορισμένα κατάλοιπα επιδράσεων από τις αρχαίες διαλέκτους (πβ. κεφάλαιο 7). Δεν μπορούμε να περιγράψουμε λεπτομερώς την πορεία των αρχαίων διαλέκτων προς την παρακμή. Η κύρια πηγή των πληροφοριών μας είναι οι επιγραφές, που συνήθως είναι κάπως επίσημες στον χαρακτήρα τους και στην ουσία είναι προϊόντα μιας αστικής κοινωνίας — οι χωρικοί δεν στή-

[38] Πβ. Browning (1981).

νουν πέτρινες πλάκες με επιγραφές. 'Οποια κι αν είναι η αξία τους, η εικόνα που μας δίνει η μελέτη των επιγραφών είναι η ακόλουθη:[39]

Η ιωνική, που συγγένευε στενά με την αττική και που από τα μέσα του 5ου αι. δεχόταν ισχυρή επίδραση από την αττική, ήταν η πρώτη διάλεκτος που υποχώρησε στην πίεση της αττικής και της κοινής που είχε σαν βάση της την αττική διάλεκτο. Από τις αρχές του 4ου αι. π.Χ. οι αττικοί τύποι είναι συνηθισμένοι στις επιγραφές των ιωνικών πόλεων της Μικράς Ασίας, των Κυκλάδων και της Εύβοιας ενώ από το τέλος του 2ου ή τις αρχές του 1ου αι. π.Χ. όλες τους οι επιγραφές είναι στην κοινή. Οι κοινότητες που μιλούσαν Αιολικά άντεξαν περισσότερο. Οι επιγραφές από την Πέργαμο από τον 3ο αι. είναι γραμμένες στην κοινή, στη Λέσβο όμως η αιολική διάλεκτος συνέχισε να εμφανίζεται στις επιγραφές ως τον 1ο αι. π.Χ.· η θεσσαλική, η βοιωτική και οι βορειοδυτικές διάλεκτοι δεν άντεξαν τόσο πολύ. Η αναβίωση της λεσβιακής διαλέκτου σε ορισμένες επιγραφές του 2ου αι. μ.Χ. είναι ένα δείγμα αρχαιοδιφισμού και δεν έχει καμιά σχέση με την ομιλούμενη γλώσσα. Η δωρική ήταν η πιο ανθεκτική απ' όλες τις διαλέκτους, ιδίως στην Πελοπόννησο και τη Ρόδο. Στα τέλη του 3ου και στις αρχές του 2ου αι. π.Χ. οι τοπικές διάλεκτοι της Πελοποννήσου αντικαταστάθηκαν στις επίσημες επιγραφές από τη δωρική κοινή της Αχαϊκής Συμπολιτείας, που με τη σειρά της παραμερίστηκε από την ελληνιστική κοινή ύστερα από τη διάλυση της Αχαϊκής Συμπολιτείας από τους Ρωμαίους το 146. Στη Ρόδο, που δεν ταπεινώθηκε ποτέ από τους Ρωμαίους, πολλές επιγραφές του 1ου αι. μ.Χ. είναι ακόμα γραμμένες σε μια λίγο πολύ σταθερή διάλεκτο.

Αυτά σχετικά με τις επιγραφικές μαρτυρίες. Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι οι τοπικές διάλεκτοι εξακολουθούσαν να μιλιούνται στην ύπαιθρο, αν και όχι στην καθαρή τους μορφή, για πολύ καιρό αφότου είχαν χάσει το κύρος τους ανάμεσα στις ανώτερες τάξεις των πόλεων και αφότου είχαν σταματήσει να χρησιμοποιούνται στις επιγραφές. Οι πενιχρές ενδείξεις που έχουμε από τους σύγχρονους συγγραφείς στηρίζουν την άποψη ότι σε μερικές περιοχές τον 2ο αι. μ.Χ. μπορούσε ακόμα να αναγνωριστεί ένας τύπος ομιλίας σαν δωρικός. Ο Σουετώνιος (*Τιβ.* 56) μας μαρτυρεί πως ένα είδος δωρικής διαλέκτου μιλιόταν κατά γενικό κανόνα στη Ρόδο στις αρχές του 1ου αι. Και ο Στράβων που ενδιαφέρεται μόνο για τις πόλεις και όχι για την ύπαιθρο, αναφέρει (8.12) πως όλες οι κοινότητες της Πελοποννήσου μιλούσαν Δωρικά στα τέλη του 1ου αι. π.Χ. Ο Δίων ο Χρυσόστομος (*Λόγ.* 1.54) συνάντησε μια γριά στην Πελοπόννησο που του μίλησε στα Δωρικά, γύρω στα 100 μ.Χ. και ο Παυσανίας (4.27.11) μας λέει ότι οι σύγχρονοί του Μεσσήνιοι — στα μέσα του δεύτερου αιώνα — διατηρούσαν ακόμα τη διάλεκτό τους.

[39] Πβ. Wahrmann (1907)· Debrunner - Scherer (1969) 32-66.

Φαίνεται λοιπόν πιθανό πως στην παλιά κυρίως Ελλάδα και ιδιαίτερα στις πιο απρόσιτες περιοχές της Πελοποννήσου, η διαλεκτική ομιλία, ή ένας τύπος κοινής έντονα χρωματισμένος με διαλεκτικά γνωρίσματα, διατηρήθηκε για αρκετούς αιώνες της χριστιανικής περιόδου. Αυτό το γεγονός εξηγεί και τα δωρικά γνωρίσματα που βρίσκουμε σε ορισμένες νεοελληνικές διαλέκτους, ιδίως στα πάρα πολύ ανορθόδοξα Τσακώνικα και στα ιδιώματα της νότιας Ιταλίας, που φαίνεται ότι αποκόπηκαν από τα κοινά Ελληνικά κάποια στιγμή στους σκοτεινούς αιώνες. Παρόμοιες περιστάσεις σε ορισμένες περιοχές της Μικράς Ασίας ίσως μπορούν να ερμηνεύσουν τις φωνητικές εξελίξεις που συναντάμε στα σύγχρονα μικρασιατικά ιδιώματα. Σχετικά με τα ζητήματα αυτά πβ. σ. 163-4 παρακάτω.